

СРБИ И БУГАРИ У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ, 1913.

Садржај

Посвета

1. Савез између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе. Општи поглед на ратовање и успехе
2. Значај Балканскога Савеза и почетак сукоба око поделе ослобођених крајева
3. О Балканским Словенима
4. О раду и значају Срба и Бугара
5. О припремама Србије за ослобођење. Потурчењаци
6. Помоћ Срба и Хрвата, уз Русију, у спасавању хабзбуршке династије
7. Просветни рад Срба на Балкану. Фанар. Борба против њега. Политика Кнеза Михаила. Стварање Егзархата. Вероломство Бугара. Карактерне разлике између њих и Срба
8. Херцеговачки устанак. Први и други рат. Стварање Бугарске и први радови њени
9. Нове интриге на Балкану. Сметње Србији на све стране, и од свих
10. Рат између Србије и Бугарске
11. Како су се, и зашто, Срби бугарили. Зверства Бугара. Сметње Србима. Напади и бомбе
12. Династија Карађорђевића. Препорођена Србија и њени радови. Бугарске комите. Помоћ пострадалим Македонцима. Чете, четовања. Убијање Срба
13. Слога Срба и Бугара. Заједнички рат. Подвале. Незадовољство око поделе области. Сукоби
14. Бајагањштина
15. Завршне мисли
16. Додатак о најновијим догађајима. Изјаве владара, влада, политичара и странаца о рату и ратовању

ИНВ. БР.
399

Свој. 9.499.111 9

М. Р. С.

*Митрополит
Савана*

СРБИ И БУГАРИ

у

ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

□ □ □ БЕОГРАД □ □ □ □ □
ШТАМПАНО У ДРЖ. ШТАМ. КРАЉ. СРБИЈЕ
1913.

САДРЖАЈ

	СТРАНА
Посвета	
1. Савез између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе. — Општи поглед на ратовање и успехе	1
2. Значај Балканскога Савеза и почетак сукоба око поделе ослобођених крајева	4
3. О Балканским Словенима	6
4. О раду и значају Срба и Бугара	7
5. О приредбама Србије за ослобођење. — Потур- чезаци	10
6. Помоћ Срба и Хрвата, уз Русију, у спасавању хаба- буришке династије	16
7. Просветни рад Срба на Балкану. — Фанар. — Борба против њега. — Политика Кнеза Михаила. — Ства- рање Егзархата. — Вероломство Бугара. — Карак- терне разлике између њих и Срба	17
8. Херцеговачки устанак. — Први и други рат. — Ства- рање Бугарске и први радови њени	36
9. Нове интриге на Балкану. — Сметње Србији на све стране, и од свих	41
10. Рат између Србије и Бугарске	50
11. Како су се, и зашто, Срби бугарили. — Зверства Бу- гара. — Сметње Србима. — Напади и бомбе	58
12. Династија Карађорђевића. — Пренорочена Србија и њени радови. — Бугарске комите. — Помоћ постра- далим Македонцима. — Чете, четовања. — Убијање Срба	78
13. Слога Срба и Бугара. — Заједнички рат. — Подвале. — Незадовољство око поделе области. — Сукоби	97
14. Бајаганџина	108
15. Завршне мисли	110
16. Допатак о најновијим догађајима. — Изајне владара, влада, политичара и странаца о рату и ратовању	112

Косовским осветницима; ослободиоцима српскога
робља у Старој Србији и Македонији; храбрим опсад-
ницима и победницима Скадра; ослободиоцима, свакоме
неприступне а српској војсци приступне, Албаније; новим
помагачима у стварању Велике Бугарске; јунацима од
Једрена и Тракије; осветницима црноменских српских
Вукашинових бораца на Марици; најврлијим и најпоуз-
данијим заставницима балканске слоге и Балканскога
Савеза; живима на славу а изгинулим и помрлим, место
прекаде тамјаном и измирном, место воштанице и засаде
вечнога боравишта мирисним цвећем; и свој слободној,
ослобођеној браћи, у име братскога загрљаја у слободи;
а северној браћи на размишљање,

посвећује ово делце

Писац

СРБИ И БУГАРИ

у

ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

САВЕЗ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ, БУГАРСКЕ, ГРЧКЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

Општи поглед на ратовање и успехе.

После наших Црногораца и браће Руса, Турчин је вазда цењен као најбољи војник у свету; Французи и данас кажу: „Јунак као Турчин“. Он је увек био и велики фанатик и најбоље опремљен војник. Није ни чудо. Турска је и била само војничка држава, која је грубом и многобројном силом одржавала у стези толике младе и за напредак способне народе. Као онај пас из басне који се излежавао на сену, па нити га сам јео, нити овцама давао да му приђу, и Турци нити су сами што стварали, нити потчињене народе пуштали да што напредније ураде!

Уверење, да је Турска војнички врло јака, довело је на мисао балканске народе и њихове несебичне пријатеље, да им је, за победу Турака, потребна или туђа помоћ, или сва снага удружених балканских хришћана. Срби нису чекали ни на једно ни на друго. Они су знали, да „нада нема право ни у кога, до у Бога и у своје руке“. И за то, од покорених Балканаца и Румуна, први су се дигли на устанак Срби. Њихов вођа, Карађорђе, није мислио само на ослобођење Србије, већ целог Балкана. Први устанак није донео то опште

ослобођење. Ваљало је покренути други. За то га је и Грчка хетерија (тајно друштво за ослободилачки рат) била, као најдостојнијег, изабрала за вођу новог устанка за ослобођење Балкана. Овај план неко је сазнао, дошао Турцима, и Карађорђе је мучки убијен, пре него што је и почео поновну ослободилачку војну против Турске.

Доцније, као представник те мисли, јавио се Кнез Михаило. И за његове планове сазнало се на местима која нису желела слободу Балканцима, па је и он мучки убијен. По смрти његовој као да је та мисао сасвим напуштена, са слабости владара или утицаја и претњи са стране.

Мисао о заједничком рату Србије и Бугарске против Турске јавила се истом 1896. год. па је и она, интригама са стране и неисправношћу Бугара, убрзо напуштена.

Узаман су ропска браћа слободних балканских држава жудно погледала на ту слогу која би јој донела слободу — ње није било све до прошле године. Почело се већ веровати да споразума неће ни бити, и очајање је облагодавало место надања.

Па ипак, Балканци су показали да се умеју сложити и да су у стању изненадити и пријатеље и непријатеље: једне, да се радују; друге, да се брину о својим поремећеним плановима, засниваним на неслози Балканаца.

Да се ова светла појава достојно обележи, наше је перо слабо, наше мисли спутане у прозаичне окове. Мора се призвати у помоћ Равијојла вила, посестрима нашега Краљевића Марка, да она грлом и сјајним звездама прослави и окити ову дивну појаву свести Балканаца. Као да је наш богодани песник Сарајлија предвиђао да ће, после првог устанка, доћи још један тако сјајан покрет, када ће се моћи поновити његове речи:

„Клики, вило, не умукла нигда!
Стреси грлом све сјајније звезде
И ђићухе из кумовске сламе,
Да од звезда исплетемо венце!“

Оно што се није очекивало, а давно је жуђено, десило се. Песнички предосећај пок. Д-р Јована Суботића: „Срби ће се здружит с Бугарима — Грци ће се к њима придружити — Крст ће синут на Софији цркви“... испунило се: балканске хришћанске државе (Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка), састављене у Балкански Савез, огласиле су рат Турској.

Војничка спрема, до сад малих и потцењиваних, балканских држава, изненадила је целу Европу. Бојна спрема Србије, највише куђене, највише мржене, па највећма и багателисане, задивила је цео свет како огромним бројем војске, до невероватности храбре, тако и вештим вођењем само својим официрима и својим војсковођама.

Сем малог дела земљишта између реке Шкумбе, вароши Валоне и Цариграда, све друго, што је некада било савезничко, они су на мачу добили. И незаузето земљиште око Валоне могла је заузети српска војска без борбе, али га је, на наваљивање зломишљене Аустрије, оставила за некакву независну Албанију! (Ту Аустрија, као што се зна, жели да, помоћу својих политичких бактереолога, размножава „културе“ оних дивљака, који јој требају ради лакше борбе са Србијом, Црном Гором, Грчком па, у скорој будућности, и с Италијом.)

У том ослободилачком, чисто војничком послу, српска војска однела је победу пред свима. За месец дана трајања њених правих битака, она је савладала и простор и противника. Заузела је око 60.000 квадратних километара земљишта и уништила турске армије. Број ових још није утврђен, али се рачуна на 256.000 само против Србије!

Уз то, српска војска потукла је у бојевима и разоружала најмање 50—60 тисућа крволочних Арнаута, или укупно с војском на 200.000, пошто се оно друго (око 50.000) на разне стране разбегло.

Та војска турска више не постоји, и то је највиша помоћ која се савезу уопште могла указати и коју је за овај мах ико указао.

Значај Балканскога Савеза и почетак сукоба око поделе ослобођених крајева.

Балкански Савез положио је сјајан испит. Његова сила и убојитост премаша снагу Италије која још није ни макла у „освојену“ Триполитанију и Киренајку даље од домашаја њених великих тонова са убојних бродова! Због толиког успеха, Балкански Савез је ушао у рачуне две велике противуборне групе у Европи: Тројнога Савеза и Тројнога Споразума. Његово припадање овој последњој групи, *до сад*, нико не спори.

У политици има нечега пакленог, ђаволског. А како „ђаво никад не спава“ — и политичари су непрестано будни и радљиви у смишљању заплета. Један је већ замешен између главних чинилаца Балканскога Савеза — између Срба и Бугара. И политичари, и новинари, и народи говоре и пишу о томе: који ће крај од заузетога земљишта око Вардара припасти Бугарима, а који Србима?

Бугари би хтели да Срби, у корист њихову, напусте Велес, Прилип, Охрид и Битољ, које је српска војска освојила. Срби то неће, и не смеју учинити ни са гледишта Историје, ни са гледишта пажње према оним храбрим ратницима, који су на тим местима стекли себи и Српству славу, а многи нашли ту и гроб.

Ту борбу око поделе отпочели су Бугари. Срби је настављају. Позната стара интриганткиња додаје

штампом и саветима пуно сламе и уља на ту још неразбукталу ватру.

Словенски народи морају, сви по својој снази, гасити ову ватру да се не извргне у пожар, а политички ватрогасци Тројнога Споразума имају и дужност да неспоразум изравнају, криву страну покарају и упуте на прави пут. И они ће то извесно учинити, ако не ради добра самих Балканаца, а оно у своме сопственом интересу.

Читаоци дневних политичких листова знају, у којој се мери и колико безобзирно у Бугарској јавила похлапност и жеља: да Србија напусти, у корист Бугарске, и неке од оних области које је српска војска скупим жртвама ослободила као своје. Да се та халапљивост јавила после свршенога ратовања, још би се дала разумети, и ако не и правдати. Али она се јавила у тренуцима највећег пожртвовања Срба на Једрену за Бугаре, где се они нису могли успешно борити без српске оружане помоћи и где им се ова тако братски и обилато указала.

Наше је уверење да ће се тај прохтев Бугара сузбити утицајем оних чинилаца који су створили Балкански Савез и да ће Срби, сем онога што сад држи српска војска, заузети још нека места, у накнаду за Једрене и богату Тракију коју су заузели Бугари српском и грчком помоћи. Стога се нећемо упуштати у разлоге да би то, и зашто би, требало да буде.

Наша је намера да, досадањим турским робовима а сад слободној српској браћи, изложимо развијање српске и бугарске државе од доласка Турака на Балкан па до њихова пораза, како би разумели од куд су они Срби, а не Бугари.

Покушаћемо да то учинимо разумљивим, излажући своје мисли, у главном, онако како су их догађаји и време мало по мало наслагали.

О балканским Словенима.

У давној прошлости, сви Словени били су — да се изразимо обичним језиком — једно тесто. И као што из масе теста вешта месиља умеси хлебач, славске колаче, чеснице, поскурице, гибанице и т. д. — тако је и географска месиља из тога заједничкога, једноплеменскога теста умесила и створила разне словенске групе и дала им разна имена.

Срби, Хрвати, Словенци, досељени на Балкан и у близину Балкана, сачували су, у главном, један исти језик, који се, по нај јачим представницима братских народносних група, зове *Српско-Хрватски*. Бугари су једини дошли на Балкан као завојевачи — Татари — ушли међу Србе па примили и српску културу и српски језик, само мало грубљи и са залишним додацима, те се тако пословенили.

Код људи од науке и пера, код паметних глава, чија свест није помућена ни вером, ни политичким утицајима, то се знало и ценило. У великој, непросвећеној, вером залућеној и, за заједничко стабло, несвесној маси, то се до скоро није знало.

Сад међутим, под утицајем штампе и трезних људи, зна се у свим редовима: *да су Срби, Хрвати и Словенци један народ; зна се и на Балкану и ван њега, у просвећенијим и начистијим круговима, да су од самосталних балканских држава Срби и Бугари скоро један народ, да су једне вере и, без мало, истога језика.*

Па ипак, и ако су те народносне разлике неопазне, Срби и Бугари нису политички блиски, ни књижевно спојени!

У средњем веку то није могло ни бити. Тада је недостајало и саобраћајних средстава и свести о заједници. Тада је готово свака засебна планинска котлина, непрелазна и неприступна, чинила државу и свет за себе.

Па ипак, та заједница, политичка и књижевна, коју су ретки умови могли раније сматрати као „музику будућности“, данашњи нараштај могао би остварити уз мало добре воље и самоодрицања.

Да разгледамо какве су, и у чему су, разлике између Срба и Бугара, како би се из тога разгледања увиделе сметње општој срећи и благодану једних и других и, по могућству, отклањале.

О раду и значају Срба и Бугара.

Због планинских и саобраћајних незгода и растројних тежњи мањих властелина, у средњем веку постојале су као засебне државе: Србија и Бугарска. Бугарска је била мања, но што ће сад бити; Србија — већа. Бугарску државу поништили су освајачи Турци пре српске. Она се и није борила, ни умрла, већ, тако рећи, премрла од страха! У оно доба, кад је био потрвен чак и траг бугарске државе и њене династије, Срби су се држали још, и давали знакова своје самосталности и отпорности.

Из покорене Бугарске, Турци нису имали чим да се освеже и подмладе. Из Србије су могли. Зато су, свом снагом државног и верског апарата, настојали да што више бољих Срба насилно потурче. Зато из Бугарске нису ни имали ни једнога знатнијега потурце Бугарина; Србиј су им, међутим, дали најубојитије војсковође који су задавали страх Европи. У једно исто време, владика српски у Пећи, давао је, у име Христа, благослов својој пастви, док је његов брат,

у име Мухамеда, ширио области Отмановића. Да се изразимо језиком песника:

„Соколовић Срб — Требињац,
Бјеше везир у Султана,
А владика од Охрида,
Брат му исти — истих дана!“

И кад су Турци, продирући даље на запад, тукли Маџаре и Немце, тада су и они, који су их најбоље водили и они који су најбоље спремали и командовали њихове отпорнике, били опет Срби: једни поклоници Мухамеда, други Христа.

Један од тих отпорника, српски кнез и војвода, Павле Бранковић, кога су Маџари присвојили и као „Кињижи Пал“-у подигли споменик, опеван је, уз многе друге, у српским, па, можда, и у маџарским песмама. И браћа Бакићи, Змај Деспот Вук, Црни Јован, Пера Сегедица, чувени ратници у Маџарској, и многи други, сви су српске горе лист. А и за Сибињанина Јанка, чији је син био Матија Корвин најбољи владар Маџарске, један маџарски историк тврди да је српскога порекла. Знајући за то, српски је народ посветио своје најлепше песме учешћу Сибињанина Јанка у ратовању противу Турака.

Такође је од значаја поменути да је, за време тих великих војсковођа Срба потурица, и дуго после њих, српски језик био дипломатски језик на двору Султана, Влашке и Маџарске...

Но Срби нису давали овај данак само Турској у својим најбољим људима. И аустријске и руске чувене војсковође биле су из српскога племена. Сем онога што је о њима писано, у војним архивама тих држава нашле би се, извесно, читаве легенде о њиховој храбрости и војсковођству, које би им познати венац славе још више окитиле.

Међу тима и таквима, колико ми знамо историје ратовања, није било ни једнога Бугарина.

Турска сила, у бојноме своме налету, примила је у своју државу неотпорну Бугарску, покорила Грчку, притисла Србију, савладала Босну и Херцеговину, смлавила Маџарску, заузела велики део Аустрије и загрозила Бечу, ништећи пред собом и за собом сваки облик културе и слободе. То је био врхунац њене снаге и моћи. Она је својом фанатичном силом толико била стравичношћу замрачила цело политичко небо Европе, да се, за пуно обележје тога доба, морамо послужити речима неумрлога Његоша:

„Бјеше облак сунце ухватио,
Бјеше гору тама притиснула,
Пред олтаром плакаше каиђело,
На гусле се струне покидале,
Сакриде се виле у пештере,
Бојаху се сунца и мјесеца;
Бјеху мушка срца охладњела,
И у њима умраа слобода,
Кад кад зраке умру на планину
Кад утоне сунце у пучину“...

И у то доба највећег гушења слободе, вере, народности, српски је џефердар одјекивао, а српски ја-таган секао, где више где мање, испод Ловћена, Авале, Рудника, Шар-планине, Старе Планине, Бабуне, Перистера, Дурмитора, Комова, Проклетије, Копаоника, Велебита... А српски славни Ускоци чинили су чуда по Приморју, сламајући и себе, а још више своје крвнике — Турке.

Бугарска је, за све то време, била тужна робинја која није могла дати ни јава свога народнога живота!

О припремама Србије за ослобођење. — Потурчењаци.

Ова зубља слободе и одметништва за време највеће турске силе, заживана кроз неколика века, запалила је, најзад, такав пламен народносне свести и храбрости Срба, да су се они, први на Балкану, подigli и ослободили без ичије помоћи. Кочина крајина, Кара-Ђорђево Устанак и стварање Србије, буна Хаци-Проданова, Милошев Устанак и потпуно ослобођење Србије — све то кретано је једном силом: тежњом за слободом и независношћу Балканаца.

Као што капља полагао камен дуби, тако је и мала Србија, мало по мало, подламала Турску Царевину, ослобођавала своју браћу и проширивала своје границе.

За све то време постепенога напредовања Србије, у њој су се, поред домородаца, школовала и браћа из Бугарске и она из других српских покрајина, припремана и за војничку и за политичку радњу у одсудноме часу.

У томе преноруду Србије и спреми за њену војничку задаћу, Хрвати, Словенци и Срби из Тесарије понудили су, и Србија братски примила, масу војнички и научно спремних људи отуда.

Раније и у томе времену поједина властела (Србин Ђорђе Кастриот Скендербег) осећала су да они и азијски Турци немају, сем вере свога народа или своје, ништа заједничко, и почела су се бунити против Султана и заснивати владавину на чисто народној основици. Сем Мехмеда Соколовића, који је био знаменит и за ширење турске моћи и као заштитник своје браће Срба, и читава низа најбољих турских војсковођа из српскога племена, вреде нарочитога помена они који су се поносили својим српским пореклом и који нису

служили Султану, већ народу из кога су поникли. То су: Хусејин капетан Градашчевић — „Босански витез“, Али ага Дадић, Синан паша Сијерчић, и Хасан ага Крајишник.

Да би се видело, колико је код Срба потурица из војске Хусејин — капетана било српске свести, помињемо део једне песме коју су они певали одмеђући се од Султана:

„Ми идемо на Косово равнo,
Бе нам сшари славу изубише,
Стару нашу славу арађдопску.
И ми ћемо на пољу Косову,
Ил' изгубит вјеру и јунаштво,
Или ћемо, ако Алах даде,
Душманина свога побједити
И у Босну поврнут' се славно!“

За потврду истине, колико су Срби били чврсти у вери и како су је примали или на силу или као „луда деца“, наводимо једну песму како је, из властелинске породице Лучића, постала породица Сијерчића, из које је никао чувени Синан паша. Та песма је из доба покорена Босне, и гласи:

„Бирдем паше војску подигоше,
Док дођоше кули Јовановој,
Ухватише Шурковић-Јована
И његово триста Шурковића,
Ухватише, па их истурчише,
Пак отале војску подигоше,
Одведоше на Гласинац равни,
Дочека их Лучевић Илија,
Са рођаком Лучевић-Јованом,
Ту се бише за неђељу дана,
Кад изиђе неђељца дана,
Заробише Лучевић-Илију,
Заробише, па га погубише,
И његова Лучевић-Јована,
И њихове дворе поробише,

Све под сабљу мушко окренуше.
 Док завика паша Сеидине:
*„Оставише коза од порода,
 „Мушку ћецу Лучевић-Илије,
 „Нек остане јуначко колено,
 „Кад оштану да их пошурчило,
 „Од њих ће се рађати јунаци...“*
 Пак његову ћецу налазише,
 Двоје ћеце, два близанца сина,
 Бе их мајка на криоцу њиха,
 Око њих је саставила руке.
 А кад спази невјернике Турке,
 Она цикну кано кукавица,
 А преврну кано ластавица,
 А завика грлом бијелијем:
*„Ако знате за Бога једнога,
 „Немојте ми двоје ћеце лудо,
 „Немојте ми ћеце погубити!“*
 Онда рече паша Сеидине:
*„А не бој се, китна удовице,
 „Удовице, Или—беговице!
 „Ако сам ти бега погубио,
 „Млада бега Лучевић-Илију,
 „Укинуо каурску ћидију,
 „Што је био босански војвода,
 „Сад је теби згода и слобода,
 „Ништа теби учинити нећу,
 „Ако ћеш се потурчити млада,
 „Пазићу те кано своју каду,
 „Хранићу те медом и шећером,
 „А носићеш свилу и кадифу;
 „Ако ли се пошурчиши нећеш,
 „Ни иако те погубиши нећу,
 „А своју ћу ћецу пошурчиши,
 „Нека расију од боја јунаци,
 „Лучевића јуначко колено,
 „Нека бране Турску Царевину,
 „Кд Илија своју царевину,
 „Твоја ћеца хоће беговати“.*
 Па пошурчи двоје ћеце лудо.
*„До данас сје бези Лучевики,
 „А од села бези Сијерчики.“*

Поред ових војвода, вреди помена и Амзи-бег Ризванбеговић са радње коју означава ово писмо:

Цариград 23. Јулија 1868 год.

Господине,

Ја сам Г. Петронијевићу писао 12. Децембра пр. г.: № 54. о неком Амзи-бегу Ризванбеговићу, који је врло популаран у Ерцеговини, а јако огорчен против турске владе да је се нудио Ерцеговину и Босну да ослободи за рачун Србије, и од Г. Петронијевића добио сам одговор, да упутим Амзи-бега у Београд.

Ја сам преко неког Павловића, Сарајлије, нудио Амзи-бега да тамо иде, но он је истина обећао али поуздану реч није хтео дати и да би се боље осигурао за његов одлазак, Павловић га је приволео да даде написмено, како он жели Србију позвати у помоћ и с њом Босну и Ерцеговину сјединити, које је Амзи-бег и учинио.

Пред полазак свој одавде, Павловић ми је довео Амзи-бега и он ми је из своји уста рекао да се зулум османлиски не може више сносити и да би по Босну и Ерцеговину много сретније било ма ко други њоме да влада, а он је рад скорим дићи буну у Босни и Ерцеговини и ове са Србијом спојити, ако му Србија хтедне помоћи. Он је се, рече, с Павловићем договорио да ми ту његову жељу даде написмено, но под тим условом, ако се у Београду не прими да му се писмено

Заступнику Министра Иностранних Дела Министру внушрени
 Дела Господину

Радивоју Милојковићу у Београду

врати натраг, ако ли се прими а он ће пошав одавде свратити у Београд. Ја сам му реко да ми је Павловић казивао, шта ће он писати и мислим да ће све бити примљено у Београду, ако ли се пак не прими, дао сам му моју реч да ћу му писмено натраг вратити. Амзи-бег пристаде на то и сутра дан ми посла писмено, које вам овде прилажем заједно с преводом, и које је он својом руком пред Павловићем написао.

Ако мислите, Господине, да се од овог човека може користити имати, молим известите ме телеграфом да га у Београд упутим, ако ли не, имајте доброту повратити ми натраг његово писмо.

Што се пак писмена Амзи-беговог тиче ви би га могли са њим у Београду преиначити, како би хтели, само он не би попустио осим 1. тачке ни у четвртој никако. Под оним у 4-ој тачки: „ни са дозвољењем царским“ разуме да се не би од Турака одузеле земље као што је у Србији било и после се за њи порти плаћало а имаоци после да траже од порте. За једанесту тачку рекао ми је Павловић да ће на све Турке у Босни и Ерцеговини врло добро подејствовати и он је ту тачку од моје стране Амзи-бегу предложио, које му је одвећ мило било и на питање Амзи-бегово одкуд сам се сетио Усеин-капетана, реко му је Павловић, да је то знак благодарности што је Усеин-капетан био у дослуку са почив. књазом Милошем.

Амзи-бег ће се овде још један месец бавити и зато вас молим питајте с одговором.

ваш понизни слуга
М. М. Богичевић с. р.

Писмено гласи:

Да би се избавили од несносна зулума душмана царски и народа босанско-ерцеговачког, као поглавар босанског-ерцеговачког народа, позивам Србију у помоћ сајединивши се с њоме као једно и исто тјело, имајући један и исти задатак и постав-

љајући се под владу Књажества Србије сагласисмо се под означеним условијама као што сљедеје:

- 1.) Као што Србија даје цару да и ми с њоме дајемо цару данак.
 - 2.) Да Турци остану у својој вери, тако и православни и католици, и нико да не буде силом натерао мењати своју веру.
 - 3.) Тимари умрши спахија да принадлеже народу, а тимари спахија налазећи се у животу да остану њима и да узимају десетак а пошто умру, да припадну народу.
 - 4.) Да се чифлузи, земље и непокретности ага не отимају нити силом, нити са дозвољењем царским, но они сами да ји могу својевољно продати и ове њине земље да још буду осигуране и кметови да дају агама по старом т. ј. као што је пре 30 година даван десетак, без икаква кулучења.
 - 5.) До свршетка седме године да свака кућа даје по 1 ₪ цесар. данка а по свршетку 7-ме године по 2 ₪ и то да се између њи подјели по имућству и овај данак да се у хазни чува и за народну потребу троши.
 - 6.) Турцима мухамедански закон да суди а христјанима закон српски, кад би Турцин имао зашто тужити христјанина да још суди мухамедански закон, а кад би христјанин имао зашто турчина тужити да још српски закон суди.
 - 7.) Да се подигне што може више мехтеба за турску децу и школе за христјанску.
 - 8.) Терати како турке тако и христјане да се по својој вери Богу моле и да се не доушта један другог гонити.
 - 9.) Да се постара истребит из наше државе колико се може, блуд, нитриге и мрзост.
 - 10.) Свакога душманина Србије сматрају као непријатеља свога и босанско-ерцеговачки турака и христјана, и свагда с њоме састављајући једно и исто тело и имајући један и исти задатак, са целим народом бићу готов противстати њеном непријатељу ма било то и противу самога турског цара.
 - 11.) Неправедно отете земље пок. Хусеин капетану, повратити његовој фамилији.
- Напоследку, да ћу се верно држати по назначеним 11 тачкама и у потреби зато своју крв пролити, закљичем се самогућим Богом и Пророком.

Амзи-бег Ризванбеговић.

Из личнога разговора писца овога написа, и вођене преписке, види се да је и Али-паша Ризванбеговић, турски генерал, био као и Амзи-бег. Али-паша је пре неке године умро као командант Једрена. Покој му души!

Помоћ Срба и Хрвата, уз Русију, у спасавању хабзбуршке династије.

Кад су Турци покорили целу Мађарску и притисли велики део вазда осигне и лукаве Аустрије, њихов напад и крива дамаскиња имала је да заузме и легло свих смутњи — Беч, престоницу Леополда, цара аустријског, којему је тада притекао у помоћ Словенин, пољски краљ Јан Собјески, и са својом храбром војском сузбио Турке.

У доба просветног и војничкога јачања Србије, за владавине оца данашњег српског краља, аустријска династија била је дошла до руба пропасти. Мађари су подигли били 1848. год. буну, свргли династију и огласили се независним. И у то доба опет се јавила словенска помоћ за спасавање. Руска војска цара Николе I., српски добровољци, предвођени генералом Книћанином, и Хрвати под баном Јелачићем, упали су у Мађарску, потукли њену војску и спасли пољуљани престо Хабсбурга. „Мађарска лежи под ногама Вашег Величанства“ — такав је био извештај генерала Паскијевића цару Николи. Чим је она пала, Аустрија се исправила и отпочела стару игру! Хрвати и Срби (аустријски), брзо после тога, вргнути су под притисак оних истих Мађара од којих су спасавали Аустрију и династију; а Србима из Србије стваране су све могуће тешкоће у раду на своме јачању...

Цару Николи I одужила се Аустрија за спас најцрњом неблагодарношћу. Кад је Русија повела тако звану Кримску војну против Турске, Аустрија не само

да јој није помагала, већ је, напротив, била избацила у Влашку 200.000 војника против Русије. Рат јој није смела огласити, али је исто толико руске војске била везала да не суделује у бојевима на Криму! Тако је још тада Аустрија доказала да није хришћанска држава и да је за њу благодарност непозната реч. Зато је цар Никола, кад је, једном приликом, посматрао слику ранијега спасиоца Аустрије, Собјескога, знајући све шта је било с њим, болно узвикнуо: „Ти си био једна будала, а ја друга!“

За наметне је и оволико доста. Шта данас ради та иста Аустрија, то већ прелази све границе. Али Словени јој, извесно, неће остати дужни. Зло добра ником није донело...

Просветни рад Срба на Балкану. — Фанар. — Борба против њега. — Политика кнеза Михаила. — Стварање Егзархата. — Вероломство Бугара. — Карактерне разлике између њих и Срба.

Постепено ојачавана војнички и просветно, Србија је примала у своју војску и у своје школе све неслободне Србе, па и браћу Бугаре. Она је овима последњим дала и прве учитеље и прве школске књиге, штампане у Србији. Тај утицај проширен је и на Стару Србију и Македонију. И у све те три неослобођене турске области просветни је рад ишао врло лагано, тешко, опрезно — више тајно, него јавно. Поред турске државне власти, представљене масом једва писмених готована, а уз потпору обожавалаца грчких филозофа и припомоћ новца, била се ојачала снага и утицај једне друге силе, силе духовничке, тако званог Фанара — грчке Патријаршије — у Цариграду, са њеним мрежама по целом Балкану.

При одвајању Источне и Западне цркве, због извесних разлика, створена су била два духовна штаба, два средишта. Источној је била управа у Цариграду, западној у Риму. Обе су те вере, на брзо затим, морале састављати своја „правила вере“ и свој обред у црквама; морале су решавати да ли се ваља крстити целом шаком или са три прста! И док су, тако рећи, превирале, да би, затим, могле понудити боље рајско пиће својим верним, њима је, као и новом вину буре, требала извесна околина, извешан затворен оквир. Прва је имала у Византији — Грке; друга — Талијане. И обе вере, и ако испочетка васељенске, светске, и честите, заудариле су, најзад, на буре у коме су биле. А из тога је изашло оно, што је Монтескије казао за римску цркву, да је она своје верне припремала за небо, за рај, али, да би они тамо лакше могли отићи, отимана су од њих, у корист цркве, сва материјална добра!

Створивши своју средину у лукавој и грабљивој Византији и имајући за првосвештенике само Грке, грчка Патријаршија, задахнута гркоманством, сматрала је: *да је све оно што није Грк, намењено, као жртва Аврамова, да буде само грчки црквени роб и дародавац.* Грчки језик учио се по школама на целом Балкану, грчка служба црквена и грчка песма — певана је по целом Балкану! Ко је од Словена био хришћанин, морао је слушати молитву Богу на језику од кога ни једне једине речи није разумео! Бунити се против тога, значило је заслужити проклетство цркве, а прогоњење од потплаћених турских власника.

Уз већ раније обележен политички, зацарио се овим и потпун духовни мрак за Словене на Балкану. Притисак се осећао. Народносни понос бунио се, али без видних израза и протеста. Многи добар Словенин, да не би био роб и Турске и Фанара, претпоставио је да прими ислам и да тиранише, место да буде тира-

нисан, те је, на тај начин, избегао физични, и још тежи, морални јарам.

Кад је Кримски рат завршен миром, европске државе обавезале су Турску царевину да уведе политичке и просветне побољшице за своје хришћанске поданике.

У то доба, мржња Балканских Словена према грчкој цркви била је на врхунцу. Она је била обузела све отпорније духове, и била је јача од мржње према Турцима. Они су тражили своју цркву са словенском службом, или оцепљење од Фанара. Тај је покрет био силнији у крајевима ближим Грцима, где је и духовни притисак био јачи, а све слабији ближе српској граници.

На престолу Србије био је тада кнез Михаило. Он није био за само учитељски и калуђерски рад (еволуцију), већ за насилни (револуцију). Мислио је да ће се ослобођење Срба у Македонији и Старој Србији, као и Бугара, сувине дуго отегнути ако се буде радило само путем цркве, хаџијских бројаница и школе. Место попова и учитеља, он је прибирао око себе, и припремао за ослободилачки рат, највиђеније луде из Бугарске, а и из оних потиштених српских покрајина, у којима је већ било око 90 српских школа. То му је ишло за руком, јер је *онда цела Стара Србија и Македонија гледала у Србији своју мајицу, своју народну свештињу.* Заузимање градова и исељење Турака из Србије, војна организација и војне вежбе, ту су веру у Србију још више појачали. *О Бугарима се шада у шим покрајинама говорило као о ројским сајашницима, чију слободу има да извојује ошша мајка — Србија.*

То није наше причање. То је историјска истина, и ми, у место да се позивамо на спис покојнога српскога државника Пироћанца, или на друге српске изворе, мислимо да је најбоље послужити се бугарским признањем. Ево тога:

Кад је, у мају 1896. год., био у Софији скуп српских и бугарских ђака универзитета, тада је држано на заједничкој гозби више здравица. Г. Кусјов, уредник „Народни Права“, изговорио је тада, у главном, ову здравицу :

„Браћо, допустите ми, да вам прво, у име бугарске омладине, изјавим топлу захвалност, као и радост што сте нас у толиком броју посетили, чиме сте пружили довољно јемства, да је у српској омладини жеља жива да се до споразума и трајнога пријатељства дође с нама Бугарима. Ја Вам, браћо, топло захваљујем са жељом, да овакви зборови буду што чешћи, чиме ће се, надам се, везе наше још више утврдити и тим се успоставити стална нераздвојна целина, сила пред којом ће се копча наших непријатеља скрхати. (Живео! Верно!) Браћо! Неумрли Кнез мученик Михаило (Слава му! Слава!), чији је живот угашен од наших непријатеља, сав свој мученички и патнички живот посветио је био раду уједињења Срба и Бугара и стварању великога царства на Балкану, царства од кога би непријатељске царевине стрепиле. И тај велики мученик, који је и последњу чашу жучи испио за славу и уједињење свога народа, није ни за тренут заборављао ни на нас Бугаре, већ је неуморно, и дан и ноћ, радио да нам створи велику и моћну државу, *и да нас сиюји с вама Србима ше створи велику Балканску Царевину.* Слава ти, неумрли кнеже! Над пепелом твога патничкога тела, ево нас, где ти се сви кунемо да „твоја мисао погинути неће“! (Слава му!)

Браћо! Кад је покојни кнез још у изгнанству био, *стајао је у ирејисци с нашим комитетима, који су у Букурешту били, с којима је ушврћен програм рада, и тада је признат покојни Кнез за Краља Бугарске.* Допустите да вам за часак прочитам одељке из коначно утврђеног уговора (програме):

Програм

Политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба) или њихов ердачан споразум

Члан 1. — Народ српски и народ бугарски, који су по суштаству Славени, од исте крви и једноверни, који произлазе од истог стабла и обитавају пределе додирујуће се, самим провиђењем позвани су, да живе у будуће, под једном истом управом и под једном заставом.

Члан 2. — И због тога, што образују једно тело, задахнуто истим осећајима, и што имају исте тежње, и што могу постићи њихове тежње само у једном заједничком народном животу, ова два братска народа носиле у будуће, с разлогом, име Србо-Бугара или Бугаро-Срба, и њихова заједничка отаџбина Бугаро-Србија или Србо-Бугарска.

Члан 3. — Његова Светлост Књаз Михаило Обреновић, кога је отечествољубље толико пута осведочено, потомак славне лозе и син јунака ослободитеља Србије, *прогласава се за узвишеног шефа Србо-Бугара и за командантша њихове војске.*

Члан 4. — Застава народна биће састављена из заставе српске и бугарске.

Члан 5. — Гарантују се границе Србо-Бугара од сваке нападајуће тежње с поља.

Члан 6. — Законодавство биће једно исто, али обнародовање закона и њихово примењивање биће у два дијалектима.

Члан 7. — Новац народни носиле с једне стране лик владоца државе, а на противној грб Србо-Бугарски са натписом: „Краљевство Србо-Бугарско.“ Владалац Србо-Бугара установиће народна одличја, која ће одговарати њиховој историји.

Члан 8. — Систем метрички биће народни систем, исто тако биће и са новцем.

Члан 9. — Верозакон је Србо-Бугара православни.

Члан 10. — Патријарх Србо-Бугара биће независан, по праву од старине добијеном; следствено и хијерархија независна народна, али ће синод бити свагда мешовит. Епископија и управе административне и судске, требају одговарати надмоћној популацији, имајући призрења на дијалект. Синод предлаже кандидате за епископе политичкој власти, која решава избор с обзиром, на сваки начин, на надмоћност дијалекта епархије.

Члан 11. — Владалац државе именује своје министарство, старајући се свагда да у истом буде Срба и Бугара.

Члан 12. и последњи. — Скупштина ће решити о престоници наше отаџбине.

У Букурешту, 14. Јануара 1867. године.

(Следују потписи)

Овај програм и цео рад бугарске емиграције који му је претходио, усвојила је и скупштина коју су бугарски делегати из разних крајева Бугарске држали у Букурешту у месецу Априлу 1867. године.

То је утврђено 14. Јануара 1867. год. у Букурешту, а допуњено у Априлу 1867. год у овоме: (Чита):

Протокол.

Будући, да данашње прилике позивају све угњетене у Турској народе да предузму мере да се ослободе, па и нас Бугаре који живимо у Бугарској, Тракији и Македонији да размислимо, и изнађемо средство за ослобођење нашег милог отечества па да успемо, те да се и ми урачунамо у слободне народе и да покажемо да живимо.

Да би постигли тај жељни циљ, треба да изберемо један суседан народ, па помоћу тога да постигнемо ослобођење и узајамну корист, а за такав народ ми не можемо да прештоставимо други осим српскога, који је народношћу, вером и месним положајем зближен с нама пре векова, и наши су интереси равни, па зато побратимство може народ да буде независан. И за то братско приближење, сагласно са данашњим приликама, предлажемо да треба да имамо за основ ових 12 тачака:

1. Браћско сједињење треба да се учини међу Србима и Бугарима, под именовом „Југословенско Царство“.

2. Југословенско царство саставља Србија и Бугарска (од Бугарске Тракија и Македонија).

3. Глава новосостављеном правитељству да буде данашњи Књаз српски, Михаило Обреновић, с правом наследства.

4. Народно знамење новом царству треба да је једно и да се представља знацима на оба народа, која се разуме и за будуће монете.

5. Свака страна да сачува своје наречје у званичности, и за то чиновници треба да буду од онога народа где служе, и који говоре наречјем оне стране.

6. Законе српске данас постојеће примамо, који ће се превести на бугарско наречје. Све наредбе, што се публицирају у Југословенском Царству, да бива без изузећа на оба наречја, и на српско и на бугарско једновремено.

7. Господарећа је религија православна, а вероисповед слободна.

8. Религиозне ствари управљају се од независног синода, састављеног од оба народа. Тај синод који представља митрополит, примат, а епископи по епархијама према наречју народа — насељена, да потврђује владатељ.

9. Државни поглавари, који састављају министарство, да буду од оба народа.

10. Народно Представништво да се саставља у држави сразмерно из народо-насељења и сагласно са постојећом данас формом у Србији за тај предмет.

11. Престони град Југословенског Царства где ће бити, да реши представништво народа.

12. Глава духовенства и синода, да се налази свагда у престолном граду.

Али, да би се испунила ова општа жеља, решили смо да се изабере једна управа из седам лица живећих сада у Букурешту, која ће по околностима бригу водити да се постигне та родољубива цел.

Изабрали смо за чланове те управе Г. Г. Н. Н., Н. Н., Н. Н., Н. Н., Н. Н., Н. Н., Н. који, ради сагласија за будуће Југословенско Царство, треба да имају пред очима следећа два услова:

I. Сагласност да има силу (важност) од дана кад се потпише од српског правитељства и управе.

II. Српско правитељство треба да се обведе на поменуто сагласије, да ће принети сваку вештаствену и моралну помоћ ради постигнућа опште цели, што управа благорасуди по приликама и по нужди без, да је вештаствено одговоран икоји од потписаних.

Бог Господ да буде заштитник и помоћник овог нашег светог решења. 5. Априла 1867. год. Долазе потписи“.

Ето, то је, у главном, што је неумрли кнез радио, а што је сваки Србин и Бугарин искрено потпомагао.

Браћо! Српски и бугарски народ у Македонији још јечи под ударцем ропскога бича. Здружимо се, пружимо руку руци, ослободимо браћу своју, па ћемо је после лако поделити. Уложимо и последњи атом своје снаге за спас и срећу онога несрећнога народа, који нас жељно ишчекује....“

По тамо приложеној карти и програму, признато је да *српско племе и српски језик превлађују иза Искра, код Лом-Паланке, иза Софије и Самокова, заштим око Дрме, Кавале преко Халкидики, и Солуна на Косиур и Валону.....*

Утврдивши такав споразум о границама српског и бугарскога народа и језика, Бугари су требали да отпочну и сами рад на ослобођењу. Али су они, мало после тога, оценили да је револуциони рад опасан и да је њихова кожа драгоценија од слободe Балканаца! И за час су се, од револуционара, претворили у еволуционисте! Они су, као најпокорнија турска раја, тајом радили и, мало по мало, почели придобијати духове за свој мирни рад. Тај план, како изгледа, дао им је Игњатијев, руски посланик у Цариграду, кандидат за престо Бугарске, кад се ова политички ослободи и створи!

Планови Србије, да оружаном снагом нападне Турску, смели су бити поверени малом броју људи. Зато се у маси Срба за њене намере није ни знало. Мирољубиви, реформни радови Бугара, исправне турске раје, могли су бити предмет широких разговора и договора. И кад се још истакло да се овим радовима иде за тим, да се Словени ослободе од претанања у Грке и од притиска њихових школа и цркве, није чудо што су *баш Срби били ти који су ту борбу одобрили и прихватили, па и руководили!*

Године 1870., уз потпору Турака који су већ почели мрзити Грке, завршена је борба између Словена и Грка. *Словени су, а не само Бугари, добили свој Егзархат, а то ће рећи своју патријаршију у Цариграду.*

Поштоматуш Србима, српском владом и уз благослов ондашњег српског митрополита Михаила, Егзархат је брзо заборавио на то своје шире српско-бу-

гарско или словенско порекло и, на један мах, обе лежио се као бугарски! Није се смело ни веровати да ће вук променити ћуд, као што и није. Та подмуклост тешко је погодила Србију, а још више њене сународнике у Старој Србији и Македонији, који су били први борци против Грка, па и први припадници Егзархије, али се није имало шта радити. Чекало се да време дође и донесе савет.

Да бисмо, у неколико, оправдали Бугаре за ову неискреност и да бисмо, у неколико, разумели њихов брзи успех у маси народа, морамо поменути извесне за њих олакшавне околности.

Дуго робовање Бугара, и непрекидна борба Срба, словенско порекло Срба и татарска основица Бугара, створиле су код обе стране некакву оделиту народну психу, неке нарочите навике, које су их издвојиле у две засебне групе по карактеру. А како Бугари нерадо у маси признају своје татарско порекло, морамо се позвати на један њихов извор.

„Зора“, бугарски лист који је излазио у Софији, написао је у 1895. или 6-ој години *„Неколике речи о будућности Бугарске“*. У томе напису вели на једном месту, како су „Татари, покоривши Русију, па и „бугарско царство“ (лаж, јер они су тад имали канове) на реци Волзи, поштедели Бугаре и нису их потатарили, док међутим Руси су их све порусили чим су постали господари и тога царства. Отуда изводи закључак да би Руси исто учинили и с Бугарима у Бугарској, кад би је нешто притисли.

„Мир“, — владин орган — побијао је „Зорино“ умовање овако: „Азијатски освајачи бугарскога царства на Волзи затекоше тамо једноверни мухамедански народ, те и немадоше дакле потребе да га татарче. А да су Бугари *шадашње Волшке Бугарске* били мухамеданци, што није нико никад сјорио, а сјор

о њихову пореклу који је и нас дуго занимао, решен је у користи оних историчара, који су доказивали *шадарско порекло волшких Бугара*. Но те историјске истине, које играју највећу улогу у судбини народа и племена, ... сасвим се игноришу од стране људи, испуњених око мрачне „Зоре“...

Куд ће се јаснији доказ од овога признања, које Бугари иначе не чине радо? Зато је Крум, као татарски владалац, робрио Македонце као Словене, што не би чинио — да су били Татари.

Несумњиво је, дакле, да су Бугари дошли на Балкан као Татари завојевачи. Одлика је те расе да је врло сурова према покореним народима, а врло послушна као покорена. Дошав на Балкан на добрим и брзим коњима, они су крај за крајем, жупу за жупом, војнички неорганизоване, и без заједнице са оближњим својим сународницима, заузимали и ширили државу свог имена. У тежњи за плачком и освајањем земаља, бугарски канови упадали су у крајеве данашње Македоније и Србије, по некад као победници, а често и с разбијеним главама, али увек као пљачкаши. И кад је варварски бугарски кан Аспарух зажеleo да освоји Цариград, и видео да му не достаје снага свога народа, он је морао прибећи помоћи покорених Словена који су били више дорасли Византијанима. Том сарадњом почиње се подизати утицај Словена на државне послове, и татарски карактер Бугара премазује се бојом, културом и расом Словена.

Но ипак, словенски елемент није се у Бугара толико ојачао све до смеше њихове са Тимочанима, Моравцима, Браничевцима, Повардарцима, Подримцима итд. Од тада словенски елемент све јаче превлађује, а бугарски све више онада. Мортаг је био последњи бугарски владар, а с Борисом почиње стапање бугар-

ског елемента са словенским. Од Симеуна мења се и татарски назив владалаца: *кан у кнез* или *цар*.

И то је тако остало, док Турци нису копитима својих коња прекасили преко Бугарске и оставили је управи вођа својих „царских једека“. И од тада, све до њеног ослобођења, за бугарску се није ништа чуло! За шибање корбачем она је имала леђа, а никакав отпор. Чак није смела ни да кука. Зашто је то тако било? Зато што су њом у врховима владали људи који су у сили обесни, а, обеснажени, понизни; зато што су њоме једнако управљали Татари.

Са Србима је већ ишло другојаче. Срби су чисти Словени. Они се у добру не поносе, а у злу не очајавају. Налазећи се на разбојишту између Истока и Запада, они су увек стајали између чекића и наковња. Од како су дошли на Балкан па до данашњих дана, Срби се никако нису могли одати мирном раду. Србин је падао, дизао се, и опет падао, и опет се дизао, али никада клонуо није. Он је вазда био под пушком, и никад није могао трајно рећи: „Смиримо се, кавгу прекинемо и оружје о клин обесимо!“ И у слави и у паду, он је одважан, поносит. Што је ко од њега узео, то је скупо платио. Али он није никада тражио туђе. За то је и под Турцима и под Швабом могао очувати своју веру, своју народност и свој понос. Он је рођен за слободна човека и, као такав, готов је да се бори против сваког онога ко му дира име и веру. Такво је гледиште о Србији владало у Европи, и сваки отпор Срба према Турцима праћен је у свету са највећим интересовањем. Битка на Марици, а нарочито Косовска, биле су догађаји светскога значаја. Сматрало се да на Косову бије бој култура и хришћанство против варваризма. Победа се желела српској војсци. И кад је први скоротеча стигао у Париз с извешњем, да су Срби посекли Султана Мурата, настало је неописано ве-

сеље и служено благодарење у цркви Нотрдамској, уз песму „Тебе, Бога хвалим!“ Веровало се да је тим и победа била на страни Срба. Међутим, Срби су ипак били побеђени на Косову. Пао је Цар Мурат, али и Цар Лазар „честито кољено“, са цветом српских витезова. Али та је битка, ипак, очувала понос Србима. И он ни тада није пао да се више не дигне; он је поклекао и настао да лечи ране...

„Народ онај смрти нема,
Изгубљеном који битком
Прослави се више него
Други народ са добитком.
На Косово Срб ће дуго,
Горко, горко уздасати,
Али га се стидет неће:

Оно ће га подизати,
У песни ће певати га
Од данаске па до века:
Косовом ће да се дичи
Оно ће му бит челенка!
...А Турчин ће да се стресе,
Кад Косово помене се!..

Тако је, како је песник, Чика Љуба Ненадовић, исказао, на крају крајева и било.

Са битком на Косову није држава српска угашена. Сам нови Султан, Муратов син, силни Бајазит, узима из „тучене“ Србије ћерку Цар-Лазареву за султанију, а њена брата, Високога Стевана, за савезника. И српска коњица, вођена Високим Стеваном, показала је чудеса храбрости у Ангори (у Малој Азији) при судару Бајазитове и Тамерланове војске, што је признао сам Тамерлан.

Да Срби, као Словени, нису лакоми на туђе и нису завојевачи, а да своје траже мушки и истрајно, може послужити као доказ и ово: Душан Силни, Цар Срба, полази да осваја Цариград са цигло 80.000 војске! За један *освајачки раш* није више могао сакупити. Међутим, последњи деспот српски, Ђурђе Бранковић, чија је област била јако сужена, нудио је Маџарима помоћ од 60.000 људи за заједнички *ослободилачки раш*.

Да поменемо још неке разлике између Срба и Бугара које су, у новије доба, истакнуте од људи који су независни и од једних и од других.

Да су Бугари себичњаци и ласкавци из користољубља, потврђују и ова факта:

Пловдински догађај био је против воље Русије, а у споразуму с Аустријом. Али су Бугари видели да, ипак, са стране Аустрије не могу бити поможени колико с руске ометани, и с тога су гледали да им се приближе. Успели нису.

1896. год. они су се опет улагивали Русији. „Петроградске Новости,“ пишући о томе, кажу, да Бугари у користољубивој намери раде на измирењу с Русијом: *они се надају да ће им она донети Македонију!* Међутим, Русија је, збиља, показала чудно стрљење. Па чак и за време Стамбулова и његове против-словенске управе, кад је копан најдубљи јаз између Русије и Бугарске, кад су бугарски листови најгорим изразима обасипали руску царску породицу, исмевали руске установе и руском народу одрицали сваку културу, добацујући му, *да, сем црквених звона и чајних самовара, нема чим другим да се похвали ни на просветном ни на проналазачком пољу!*

„Срби, веле „Новости,“ износили су грешке Русије хладно и објективно, указујући на многе горке неправде, али никада вређајући и исмевајући, нити да одврате Србију од Русије, него, напротив, да Русију придобију за Србију.

Орган Стамбуловиста, „Слобода,“ говорећи о Босни и Херцеговини, које су несумњиво српске земље, изјавио је: да је за Бугаре боље што су ове земље пале под аустријску управу!

И садање заједничко ратовање није било без масе неоснованих испада против Срба. А то све бива са грабљивих тежња Бугара. За те се испаде зна, те их ми нећемо нарочито помињати.

Па при свем том што је увек било непопуларно у Бугарској, писати и говорити ма шта повољно о Србима, мора се признати да је и тамо било људи који су се издвајали из масе србомрзаца. Година 1896. била је година братства Срба и Бугара, и тада је, изузетно, било и искрених признања о услугама Србије Бугарској. У мајском бугарском листу „Прогресу“ написао је г. П. Кисов један чланак под насловом: „Каква је Србија била за нас Бугаре и каква треба да буде?“

У чланку се признаје да је *независна Србија имала огроман утицај на уставну свест бугарскога народа.* Она им је, вели се, поред даваног уточишта Бугарима, *усадила прву револуциону клицу у душу,* снабдевала им школе књигама, спремала учитеље итд. Српске патриотске и јуначке песме ишле су, вели г. Кисов, од руке до руке, читале се и на памет училе. Те песме и приче о Кара-Ђорђу, Милошу и Хајдук-Вељку учиниле су много да се бугарски народ освести. Особито су Бугари били раздрагани и одушевљени када је у лето 1846. год. ондашњи српски кнез Александар Карађорђевић, пошав у сусрет Султану Абдул Меџиду, у Казанлук (при путовању овога по Румелији и Бугарској), свратио у стару бугарску престоницу Трново. Трновлије су тада направиле престо за српскога кнеза, и када је кнез на исти сео, они су шапутали један другом на ухо и говорили: „Севтејиса, и дај Боже да доживимо да ускоро на овом престолу видимо и бугарскога кнеза!“ Доцније је на тај престо сео, после Александра Карађорђевића, први бугарски кнез, опет Александар по имену, али Батемберг!

Казавши шта је и каква је била Србија за Бугаре, г. Кисов је изјавио жељу: да српски и бугарски народ постану и остану верни и вечити савезници.

Кад би се помињала имена знаменитих државника и ратника, славом увенчаних, српских и бугарских, изгледа да би се, на стотину Срба, једва могао поменути један Бугарин!

Такав је исти однос и у области науке.

Нагласили смо, да је основица бугарскоме српски језик, и, по томе, да су оба језика готово једнака. Али ипак, кад већ износимо неке разлике између Срба и Бугара, ред је да неколико речи посветимо и овој разлици у језику.

Позната је у науци истина да у свакоме народу сви засебни крајеви, па у истим крајевима и засебна насеља, имају неке речи којих других немају или их друкче исказују. Чак ни у једноме селу, па ни у једној кући, не говоре сви подједнако. Исказивање мисли речима, различито је и по ступњу умне развијености онога који говори. Речник Цигана чергара и Арнаута ограничен је на мали број речи које се могу изучити врло брзо. Речник народа образованих, народа који, као српски, имају своје пословице, песме, радиност, технику, дипломатију и т. д., већ је друкчији и састављен из огромнога броја речи. У овоме напису, случајно, има цитата и на бугарском, и српских, дијалектом Срба Црне Горе и Приморја, и из ових последњих види се ово што смо напоменули: да сваки крај има нешто у језику што га од других одликује, али од заједнице не издваја.

Већ по томе што смо нагласили: да је српски језик био дипломатски језик на двору Султана (пуних 150 година), па и у Маџарској и Румунији, доказ је како је он и савршен и богат.

Колика је његова распрострањеност и богатство, послужићемо се речима препеваоца највећег светског свева „Бијеснога Роланда“, који је, чини нам се, то изнео боље него ико до сад.

Доктор, Господин Драгиша Станојевић, чијим би се радовима и темељном научном спремом подичила књижевност највећих и најобразованијих народа, препевао је „Бијеснога Роланда“ на српски. У своме краћем „Поговору“ он овако пише:

„О лепом српском језику.“

„Европа је центар света на овој земљи. Источно од ње је Азија с Аустралијом, јужно Африка, западно Америка. То је сав свет. Чујем да су изумели пароброд, који ће за два дана и две ноћи стизати из Америке у Европу. Ако нису, изумеће. Америка нам долази све ближе; Европа постаје среда света све више. Између Сан-Франциска и Пекинга, с Африком у непосредној близини, Европа је одиста тај центар. Центар је тога центра између Лондона и Цариграда и између Берлина, Берна и Солуна. У *шом ценшру ценшра свейскога живи Српство*. Оне простране, плодне и јужне земље на двема великим рекама европским, на Сави и Дунаву, и на топлом приморју Јадранскога и Егејскога мора; те земље што су ближе Азији, те су између ове и запада европскога, те су, велим, земље, још тачнији центар онога светског центра. Оне су срце некадање класичне римско-византијске Империје; у њима живи Српство. Главна је светска пада између Лондона и Цариграда, и: у тој главној улици човечанства *озидана је кућа Србинова*. У тој главној улици говоре се на континенту три главна језика: од Дувра до Страсбурга *француски*; од Страсбурга до Пеште — *немачки*; од Субошице до Искра и Софије — *српски*; од Софије до Црнога Мора и до близу Цариграда *во-*

кварено српски (бугарски). Једним од та три главна језика у главној улици, најлепшим од њих, *српским*, препевао сам ја „Беснога Роланда.“

„Ја нисам дакле певао неким језиком који се *ша-ћуће* тамо негде у неком буџаку европском, као што су језици: шведски, норвешки, португалски; нити језиком који нема никакве будућности, који нема куда да се шири и чије царство пројурите железницом за три часа, као што су језици: дански, холандски и новогрчки. Језик овога свега заузима огромне просторије и живи, говори се, звони јасно и гласно у центру центра светскога, у оном делу Европе преко којег се, у блиској будућности, јурити размена свих културних намирница између 200 милиона Европљана и 800 милиона Азијата. *Две велике царевине боје се штога језика. Ничим се не може боље доказати његова будућност него штом сјаваом...*“

Ранијих година, били су у Софији познати филолози светскога гласа: господа Јагић и Матковић, са одличним знацем српскога језика г. Миланом Ђ. Милићевићем.

Разговарајући са бугарским људма од пера и књиге, један им је од прва два научника нагласио: да бугарски језик нема будућности и да они, хтели не хтели, морају примити српски језик за књижевни.

Мислимо да је овим свакоме јасно: шта значи говорити лепим српским језиком.

Да видимо још и даље разлике.

Док бугарски потиштеник ствара пословицу „снисходителната глава не сечет сабјата,“ или „муките су дар, сузите утеха...“ дотле српски Султанов поданик, на питање: „Бојишићу, бојиш ли се кога?“ одговара:

„Бога мало, а цара ни мало! — За везира ни хабера немам! — А за пашу ко за дора мога!“

Под свом полицијском стегом, какву су у Србији у доба ненародне политике могли створити они који су, нагнати владаоцем, морали пријатељевати са аустријском монархијом и узимати примере од ње како ваља изигравати народ, српски је сељак ишао исправљен на биралиште и увек у ствари побеђивао. У Бугарској пак могао је књаз-краљ позвати на управу земље и Абдул-Хамидова сина, па и он је, при првим изборима, могао имати своју већину у Собранију! Ко има пословицу „снисходителната глава не сечет сабјата“, тај се врло лако, и без икаквог отпора, даје вући онамо куда га власт води. За то су све српске скупштине имале опозиције, а све бугарске већином аминаше.

За потврду овога, позваћемо се на један руски глас:

Руски лист „Новости“ од септембра 1896. г., говорећи о општинским изборима у Бугарској, вели да тамо већину добија онај који је на влади, при чему никада не пролази без познатог стамбуловскога начина бирања, т. ј. насиља. Како се противници, при том, чаште, доста је, веле „Новости“, прочитати који бугарски лист, па да се човек упозна с целим речником погрдних речи у бугарском језику. И у суседној Србији, партијска је борба такође заоштрена, али тамо све иде некако глађе, еластичније, лепше. Можда је то отуда што је српски језик лепши и обрађенији но груби бугарски или што су Срби образованији од Бугара. Но, најпре ће то бити отуда што српски народ веселије гледа на свет но њихови натмурени дунавски суседи који су испаштали петвековно ропство у Турака у свима страхотама његове непросвећености.

То исто признавали су и сами Бугари. Ево тога признања:

„Реформа“, бугарски лист, писао је у априлу 1896. год., поводом неких сукоба у софијској општини, ово: „На кога да се љутимо кад смо сви такви, дволични: у очи вам казујемо једно, а за леђима говоримо друго.“ *„Престонишко сшановништво йоказивало се свакад йузеће: оно је свакад онога ко је на власти. Па и шша се може очекивати од йокварених чиновника и ројских Шойова које је Сшамбулов уйшребљавао за своје најниже смерове?!“*

Утврђено је овим, дакле, да Шопови нису Бугари и да су у ропству њихову.

Један живописац, који је био са српском војском испод Кавадараца, испричао нам је ово:

Војска је размештена у једном турском селу. Сви Турци били су слободни у својим домовима. Нудили су војнике чим су знали и умели. Њихова деца, испочетка заплашена и скривена, излазила су из склоништа и мешала се са „аскером“. Војници су им нудили шта су имали, метали их на крило и миловали.

За мене — рекао је тај живописац — није било ништа дирљивије, од слика тих српских сељака војника, тих малишана Турића, њихових очева, који то с пуно задовољства гледају, па — можда и склоњене буле — кроз кључаницу!

Да ли је и код Бугара, као код Срба, све друго било као што треба, време ће показати и они који после рата остану живи.

Херцеговачки устанак. — Први и други рат. — Стварање Бугарске државе и први радови њени.

Тако је рад Срба, да оружјем у руци ослободе своју браћу, и рад Бугара на верским реформама и за засебну државу, текао својим током до устанка у Хер-

цеговини, 1875. године. Тај устанак унео је промене у раду једних и других: Срба и Бугара.

Да ли су вазда слободни Херцеговци, жудни своје слободе, устали на оружје једним поводом меснога значаја, или је било и подстицаја с неке стране, још је до данас историски неосветљено. Устанак је почео у Херцеговини, а раширио се и по Босанској Крајини. Поред војвода: Петка и Стојана Ковачевића, Богдана Зимонића, Миће Љубибратића, Лазара Сочнице, Пека Павловића, Петра Пеције и других, ми видимо и католичкога фратра Дум Ивана Мусића, као вођу; видимо Мирослава Хубмајера, Словенца; а у босанском устанку као вођу чете кнеза Петра Карађорђевића, садањег краља Србије, па и социјалистичкога пропагатора, разархимандрита Васу Пелагића!

Кад је устанак затрајао и кад се опазило „да је крвца из земље проврела“ и да је дошло време „сваки своје да покаје старе“; кад се свуда стекло уверење, да се с Турчином може разговарати само са запетом пушком у шакама, — Србија и Црна Гора угазиле су у ослободилачки рат, и ако је Русија, Црној Гори нарочито, препоручивала мир.

Повод за рат и наде на успех, најлепше су истакнуте у ратној прокламацији кнеза Србије од 18. јуна 1876. год. у којој се, поред осталог, и ово вели: „Бугарска је постала позорница таквих призора пустоши и истребљења, какве наш век не познаје... Кад би нестало напредне Србије, Турској се чини, ваљада, да не би било више никакве земље на истоку која би даљу немогућност садашњег уређења у Турској, самим својим бићем, на светлост износила...“

„...Срби! Пун уздања у ваше родољубље и ваше војне врлине, Ја ћу с вама и пред вама, а са нама ће наша храбра браћа Црногорци, под својим витешким вођом, мојим братом кнез-Николом. С нама ће наши

дивни јунаци Херцеговци и наши много искушани паћеници босански. *Наша вредна браћа Бугари чекају на нас*, а од слободоумља поноситих Грка можемо очекивати да неће иза нас дуго заостати ти славни потомци Темистокла и Бочариса.“

...Тај рат није испунио очекивања српских владара и српскога народа. У започетом делу ослобођења они су спречени четири-пет пута већом силом Турске, пошто нису имали времена да се, у раздобљу између устанка и рата, довољно и добро спреме као Турска.

Али ни бројна слабост није била главни узрок неуспеху.

Војске Србије и Црне Горе имале су да се саставе у Новопазарском Санџаку, где су се и овога рата састале, и да пресеку везу Турске с Босном и Херцеговином. За то су биле с обе стране и трупе одређене. А сем тих, један део српске војске упао је у Босну код Зворника, заузео Бељину и даље кренуо. Црногорска браћа ушла су дубље у Херцеговину. У правцу Зајечира, Књажевца, Ниша и Старе Србије — према Јанковој Клисури, стајали су други војни одреди.

Аустрија, која неколика века не да Србима да ослободе своју браћу, запретила је да ће их напасти војском ако не напусте Босну и Херцеговину. А ако им се баш ратује, допуштала им је да то могу чинити на југу!

Иако је Русија, вероватно, раније знала за тај отпор Аустрије и, по свој прилици, давала савете и Србији као и Црној Гори да не газе у рат, опет је, као једина пријатељска сила, послала јој повчану помоћ. А словенска браћа упутила су у помоћ генерала Черњајева, прослављенога при освојењу Ташкенда, са 3000 које

људи које жена, од којих је већи део састављен био из старијих официра, подофицира и добровољаца.

Тај рат скупо је стао Србију у сваком погледу, али је био користан у толико што је показао шта она може урадити сама и на кога се сме још поуздати.

И ако је Србији била са свију страна затворена граница, она је, колико се и како се могло, спремила за рат и себе, па, ако се не варамо, и Црну Гору.

„Славни потомци Темистокла и Бочариса“ нису ушли у рат, по свој прилици — због Егзархата и Бугара; а „вредни Бугари“ били су још вреднији — предајући Турцима оружје, дато им за одбрану и устанак!

Тако је дочекан нови рат. У прокламацији од 1. децембра 1877. год. о новоме огласу рата, не помињу се више ни „славни потомци“, ни „вредни Бугари“, већ се, уз остало, ово вели: „Срби! Ступајући на бојно поље, наилазимо на њему славом увенчану руску војску, наилазимо на нашу јуначку браћу Црногорце и наше храбре суседе румунске који су прешли Дунав, па се боре славно за своју независност и слободу потлачених хришћана“.

Рат овај крунисан је победом на свима линијама. Руси и Румуни допрли су до Сан-Стефана; Срби су на истоку заузели део Шоплука у коме живи српски народ, дубље у Бугарској од данашње њене престонице; на југу заузели све до Приштине и Малога Косова, а Црногорци велики део Херцеговине.

После примирја закључен је коначни мир с Турском. Надајући се да ће Бугарска бити њихова и да ће, преко ње, моћи остварити неке своје давнашње планове о Цариграду, Руси су створили велику Бугарску, ослобођену руском, српском и румунском крвљу, као што данас Аустрија намерава, али бескрвно, створити велику Албанију као ривала малој Црној Гори, Србији и Грчкој!

Србија се морала одрећи својих области: Софије, Трна, Брезника, Радомира, Ђустендила, Видина, Лом-Паланке, и ако су становници подносили молбе и Европи и Русима да остану под Србијом као Срби. Црна Гора, стална руска вековна савезница, изгубила је Херцеговину, а Румунија уступила Русији Бесарабију, а као накнаду добила Добручу! Руско љубимче, дете среће, „вредна Бугарија“ имала је наједном да буде већа од свих држава које су је створиле, сем једине Русије!!

Берлински конгрес, који је сазват по рату, покварио је у неколико тај рачун. Бугарска није постала велика. Босна и Херцеговина нису постале автономне, како је предвиђено Сан-Стефанским уговором, већ аустријске, уз један део Старе Србије, те пале у још горе ропство. Румунија је изишла из рата незадовољна, а и Бугарска што јој није поклоњена и Добруча: Србија и Црна Гора озлојеђене. и ако увећане са нешто територије. А грчка је, за мирно држање и нератовање уз Србе, награђена Тесалијом! Да није и Румунија изишла незадовољна из тога рата, могло би се веровати да се намерно ишло на то да се оштете и учине незадовољним државе с народним династијама!

Нова Бугарска створена је, створена као руска губернија у изгледу; и један нов чинилац у интригантским плановима сила већ је био у раду.

И није много ни политичке памети ни јаким полуга било потребно да се Бугарска из темеља промени. „Што се црним задоји ђаволом, обешта се њему довијека“. И та је промена настала на штету угледа ослободитељке Русије, мало после доласка првога кнеза на бугарски престо, немачкога принца Александра Батемберга. Од тада Бугарска ступа на европску позорницу као држава, од тада се сеје омраза између ње и Русије, с једне, и ње и Србије, с друге стране.

Нове интриге на Балкану. — Сметње Србији на све стране, и од свих.

Од постанка овако јаче обележене Бугарске, сва аустро-немачка штампа унела је и њу и Србију у своју балканску политичку рубрику, и писала и зло и добро — поштено никад!

Докле год су немачки принчеви, а бугарски владари Батемберг, а за њим Кобург, обилазили, као хаџије Свети Гроб, ђабу германства — Беч и Берлин, чинили посете скиптроносцима и руковођама државне политике, и уверавали их у своју политичку привезаност уз Немце, дотле је сва немачка, и ситна и крупна, и плаћена и неплаћена штампа, похваљивала све, па и најружније радње Бугара.

Исто тако кад је српски краљ Милан, после онога лудога стварања велике Бугарске на рачун Србије, почео нагињати западу и вршити своја путовања само у Беч и Берлин, било је мало застоја у грдњи Србије (која је била дотле стална), па су наређиване штампачак и похвале на рачун њен, колико је она дубље гавила у њихове против-словенске воде.

Борба утицаја на Балкану настављена је уз чешће промене. Као што играчи окретних игара не могу обухватити никад више од једне играчице, тако ни ови политички „тенџери“ из Беча и Берлина нису никад могли да, у једно исто доба, играју с обе државе: Кад се Србија вила око гломазног и стројнога Руса, Бугарска се витлала око гипког Аустријанца; и обратно.

Рекли смо да велика Бугарска, као руска творевина, није прошла на Берлинском конгресу, али жеља је остала. Дошав ђабе до самосталне државе, Бугари су имали тежњу да је прошире даље лукавством и сопственом снагом, без Србије и на њену штету, по-

мажући се лагањем Русије или Аустрије — како је кад било корисније!

Берлински конгрес убио је углед Русије, напоре Србије и Црне Горе потценио, наде сахранио, јер су Босна и Херцеговина, место Србији и Црној Гори, припале Аустрији. Србија је целим својим животом, по сили Берлинског уговора, упућена била на Аустрију!

Као проузроковач турског одступања почев од Беча, Мађарске и уже Србије, као покретач буна и устанка у Босни и Херцеговини, Србија је овим последњим ратовима била омражена код Турака до те мере, да се пред њима име Србин није смело више ни да помене. *Име Србин значило је не само бунџовник, него демон шурџива.* Томе је допринело и само име *Срб-Србин*, врло слично турској речи *сербез*-(слободан).

Због тога су чак и Косовски Срби, они око и иза Скопља, па и они из Маркова Прилипа, могли све друго казати, само не да су Срби. Име „Славјан“, „Бугарин“ (не Българин) „Бугарска странка“, „Грк“, „Грчка странка“, „Ортодокс“, „Хрисјанин“ и т. д., заменило је лепо и, дотле поносно, име Србин.

Прича „Какав су народ Срби у Старој Србији и Македонији?“ коју је давно написао пок. Милан Ђ. Милићевић, то ће лепше осветлити, него ма какви други докази. Ево је:

Какав су народ Срби у Старој Србији и Македонији?

Поодавно сам читао, не сећам се где (али не мари ништа: и Апостол Павле, на једном месту, не помиње извора свом наводу, па му опет верују толики хришћани) како је покојни Фуад-Паша, Бог да га прости по његовој вери, једном Јевропљанину доказивао да су Турци права срећа за Балканске Народе, који би се, уверавао је стамбулски државник, међу собом *поклали* да није Турака, који их чувају од те погибнице!

Не знам би ли се ти народи поклали на мртво, али да би се трепали, да би се чупали, па чак мало и напукали — доказали су сами чим су осетили своје руке одрешене, и у рукама ножеве,

које су други наоштрили! Та једнокрвна и једноверна браћа тако се јуначки умеју свађати око једне нурије, или око какве прљусе, као други око највећег предела, или најбогатије државе. На несрећу као да је Фуад погодио!

Пре неколике десетине година име *Србин* за Турке бејаше исто што и: *бунџовник, одметник, револуционар!* У свој Турској царевини нико није смео на сва уста назвати се *Србином*; а Срби у Кнежевини били су: *Падишах-Хаинлари* (цареви издјаци). Према томе, врло је ласно протумачити: Зашто су се Срби у Турској царевини од сваке руке довијали, само да се, пред Турцима и турским властима, не називљу *Србима!* Они су се, дакле, називали по месту одакле су; по вери у којој су, или како било другојаче, само да им се не рече да су: *Падишах-Хаинлари!*

Некако у то доба пада најжакља радња бугарских родољуба, који усташе будити свој давно заспали народ на борбу с цариградском васељенском патријаршијом за васкрс народне бугарске цркве.

Кроз дуге векове име *Бугарин* међу хришћанима на Истоку бејаше име мирна и вредна земљорадника, а међу Турцима то беше име најпокорније и најверније султанове раје. Турци су веровали, да су Бугари толико заборавили своју некадашњу народну самосталност, да би се пре побојали да на Султана не устану прави Мусломани, него ли Бугари и Хришћани!

Имајући у Бугаре тако поуздање, Турци не само не смегаху њиховој проваганди за васкрс народне им цркве, него су им још снажни помагали и ауторитетом државне власти, на једној страни против Грка а на другој — против Срба.

Тада се у Турској, захваљујући том стицају прилика, бугарском племену видик ширио преко сваког очекивања, а Србима се, напротив, код очигледних права, сужавао.

То беху тежки и чудни дани, у које се три рака пешијаху на једној ватри, па један другоме не само не вероваху, него још један на другог жаљаху! Бугарин Раковски, један од најжешћих бораца за бугарску мисао, у патриотском заносу, доказиваше: да је Стефо-беј, Кнез-Лазарев син, са својим Србима, војевао „за бугарска права“... Жарки родољуб, он чак људе, из Босне родом, називаше *Бларскии Словенија!*

У то време, као што је већ речено, Срби у Турској не смеђаху ни изговорити свога народнога имена, а Срби у Србији и у другим земљама, жудни да им се браћа Бугари што пре ослободе, гледаху у том прегоњењу бугарских првака само патриотску ревност, коју ће, надаху се они, потоњи хладнији радници, боље обавештени, више засићени, умерити и свести у правичне границе.

Та за Бога, говораху онда многи Београђани: зар се Бугари могу толико заборавити да траже *себи* оно што је очевидно *српско*? Зар они не виде толике српске задужбине које и данас држе духовни живот Старој Србији и Македонији? Зар они не слушају песме о прошлости српској које једине блаже јаде нашој браћи у тим земљама? Зар они могу не знати чиј је град Прилим, ко ли последњи царова на лепом Скопљу и Вардару?

Али Београђани, и сви који овако питаху, заборављаху да се „једући раскламићу вилице“; они држаху да им је и Охрид обезбеђен, а не предвиђаху да би се могла ваћи братска рука која би се чак и за Ниш машила, па да не задркће и пред крвавом *Ђеле Кула*!

Без сумње је и међу браћом Бугарима било врло много добрих и умерених људи, који су осуђивали прегоњење; али освајачку пропаганду нису водили разборити умеренаци него натрени прваци!..

У то време Кнез Михаило купи један прости дунавски пароброд за превоз обичних терета, и надену му име „Делиград“*) На то Турци у Стамболу јекнуше, и одмах једном свом ратном броду дадоше име „*Косово*“, да нама Србима напомену: „где су сабље разделиле царство!“

И то им не би доста. Чинјаше им се да је власт према Србији сувише раздробљена. За то склопише нарочиту *Косовску* област, у коју уђоше: Ниш, Пирот, Врања, Скопље итд.

Сваком свом мутесарифу (управнику), у тим градовима, поставише по једног помоћника *Бугарина*, коме једини посво бејаше: увећавати број Бугара, који су цару покорна раја; а смањивати број Срба, који су свакад *Падишини Хаинлари*!..

*) Аустрија је имала четири пароброда на реци Поу, у Италији. Када Италија оде Талијанима, та се флотила распродале. Од четири брода један, по имену *Пајаченд*, купи Србија, и надене му име *Делиград*. Она друга три брода такође су дошли у Дунав и добила друга имена.

Најбезобзирнији у овој служби беше неки Драган-ефендија.

У поменутих местима Срби беху силом позвани да одговоре на ова два питања:

1. Јесте ли ви Грци?
2. Јесте ли ви Бугари?

Ако одговоре да су Грци, могли су се надати да остану под Цариградским васељенским патријархом. Одговоре ли да су Бугари, морали су доћи под бугарског егзарха.

Србима тада беше до Бога тешко. Они нису Грци, а нису ни Бугари; међутим, Турци не хођаху чути ни за каку трећу групу народа.

Тога ради је бивало, по разним местима, разних случајева, жалосних, а и смешних. Један од тих испричаћемо овде.

У једној мутесарифској вароши скупио се бејаше меџлис у наредну седницу. На првом месту седи грађански управник Абдураман-Паша; па малмудир; па онда Драган ефендија, и даље редом сви чланови овога нарочитога меџлиса. У дно собе, за својим калемима, седе ђатипи, готови да запишу, као одлуку меџлиса, оно што паша продиктује.

У тај меџлис беху уведени: Владика Калиник, и још 15—16 народних представника, које варошана а које сељака. Ови људи беху из разних места, али се свима њима имађаху поставити једна иста питања. Ушавши у меџлис, Владика и сви његови људи учинише паши темена до земље, и приђоше да га пољубе у skut.

Паша махну руком за знак да не треба прилазити к skutу његовом. Па, погледавши у свога помоћника, Драган-ефендију, рече:

— Цанум, почните питања!

Драган-ефендија оштро промери очима и Владикау и све његове људе, па поче питати овако:

— Какав сте народ ви, Деспоте?

— Ми смо Велешани, Скопљани, Врањани, Лесковчани, Нишлије, одговори Владика за све своје другове који се дубоко поклонили те тиме утврдише владине речи.

— *Велешани* су који живу у Велесу; *Врањани* — који живе у Врању, вели Драган-ефендија: — али *народ* који сте ви питам ја?

— Сви смо *каури*, одговорише питани.

— И то знам; ваш је *мехлеб* (вера) хришћанска, зато сте каури; али *народ, милеш* који сте, кажите овде пред честитим пашом, и пред овим светлим меџлисом?

— Кој знаје; ми смо људи прости, неучевни; не умемо ни да кажемо.

— Е, па јесте ли Јаудије?

— Несмо, ни дао Бог!

— Турци несте?

— Е, тако је Божја воља!

— Јесте ли Грци?

— Грци несмо.

— Јесте ли Арнаути?

— Несмо.

— Јесте ли Бугари?

— Ни Бугари несмо.

— Е, па шта сте?

— Казасмо мало пре: Велешани смо; Скопљанци смо; Врањанци смо, и...

— А језик ваш какав је? Прекиде их већ нестрпљиви Драган.

Владика Калиник окрете се и погледа по својим људма; један старац истаче се из гомиле напред, поклони се дубоко и рече:

— Ефендум! Ваша милост безбеди зна, да у царевини нашег милостивог падише, *и ја језик бошњачки; наш језик и бошњачки језик шако су једно, као што је једно млеко из кравина вијена, и ако се музе на чешири сисе!*...

— Драган ефендија ухвати се за чело, и срдито рече као сам себи да говори.

— Кешки! Ноге да сам скршио боље би било, него што сам дошао да ове хајине питам! —

— Дишери! викну он и махну руком. Владика Калиник и дружина му, поклонише се, и изиђоше из меџлиса.

— Ацаит! трома проговори Абдураман-паша: — Боље их оставите, да они вас траже!

— *Добро је до год се овако зложе, шану кадија мутесарифу на ухо: — њихова свађа продужава наше царовање!*... Овим се исцрпе дневни ред овога меџлиса!*

Србин је имао од два зла бирати мање. И он га је изабрао. Живот је био пречи од народности. И како

је најближа, код Турака трпљена народност, већ имала свој црквени стожер, Егзархију, маса је, не ишла, већ невољно прибегавала под то једино словенско уточиште, пристајала да је крсте сваким именом, само да је заштите. „Зови ме и лонцем, само ме немој разбити“.

Дотле погрбљени баштовани, калуђери, ситни трговчићи, необразовани чиновници бугарски, исправили су се и „ујдурисали као удовац пред Ђердеком“ (вече о венчању) — како то кажу наша браћа у Босни, Мухамедова закона. А они силни доктори и докторчићи који, као Гогољев Петруш, заударају на шталску вутију, на једанпут се „оцилиндерили“, метнули „окаљке“, и, као да су они све то створили, охоло су погледали у недокторе. По оној руској пословици „где тица нема и је славиј“, и они су постали „славији“ Македоније. Међутим, они су, како српски народ каже, „са два обзира и четири тутња“ махом и долазили до „доктората“. Снабдевени новцем од диферација Русима и Румунима за време свог ослобођења, они су, обично без матуре (испита зрелости), ишли на страну и тамо, пошто су мало оварисали језик куварица, отишли у трафику — (тутунџиницу, дуванџиницу) и уз дуван купили и докторску сведоџбу. „С чуждите пари лесно се купува“. За такве докторе Немци су створили једну шалу коју исказују на извесним станицама возовође: „Пет минута задржавања: довољно да се купи докторска диплома!“... И све то сврзено и недоучено, а напућено друштво, као по договору говорило је турским Србима Македоније и Старе Србије: „Ви видите да се српско име не сме Турцима ни да помене; „нуфуз“ за вас не постоји (српска народност по пописним књигама). Ви видите да је Србија с нама, само скрито, створила Егзархат, нешто што је и наше и српско, па ходите с нама заједно, да се само ради!“

Русију су хвалили; Србију за време ни хвалили ни кудили. Знали су веру народа у Русију и Србију, па нису смели. Говорили су како је Русија створила велику Бугарску, али „душмани славјанства“ нису је дали! Сад ће мало радити преко Егзархије, док Русија и кнез, с пријатељима ван Русије, не удесе гајде с Европом, и они ће бити слободни!

Тако, под тим изговорима и уз таква обећања и непрекидно истицање опасности звати се Србином, Бугари су имали све услове да, тако рећи, за ноћ освоје срца Срба Македоније. Па и ишло им је по готову све као подмазано. Радост њихова је голема. То напредовање ишло је лакше што су, уз Егзархат, Бугари имали ове добитке за своје присталице:

1) у црквама су имали словенску службу, у место грчку;

2) имали су своје школе у којима се на бугарском језику предавало, место на грчком;

3) смели су организовати црквено-школске општине; бирали су сами своје црквене старешине и представнике, а ови су, по праву које је имала Егзархија, могли да их бране од сваке напасти власти.

Помоћу таквих широких права, Егзархија је успела да се угнезди са својим поповима и школама не само у Македонији већ и у Скопском санџаку који је улазио у Стару Србију. Томе јачем успеху припомогле су знатно две околности: Срби и бугарски чиновници родом из Македоније. Србија, од смрти кнеза Михаила, није ништа озбиљније радила у неослобођеним српским покрајинама све до 1885 године. Било је неког мувања трговача с патриотизмом, али је тај рад више био штетан него користан. И то је поколебало веру потиштених да ће им слободу и уједињење донети Србија. С друге стране, Бугари су успели придобити за се масу спремних Македонаца. Немајући

довољно писмених људи за организовање и управу у новоствореној Бугарској, они су примили у своје службе готово све пријављене Македонце. И ови су се, бистрином и живљим радом од Бугара, истакли до највиших положаја, а многи и обогатили. И кад је она лисица из басне, којој је пресечен реп кљусом у коју је била ухваћена, сладила својим другима, како је лисица лепша без репа, како ли су тек ови истакнути и обогатени Македонци мамили своје сународнике у ову другу отаџбину, у ову Обетовану Земљу!

Но, и поред свих тих јединствено повољних прилика за ширење бугаризма и, већ зацареног комитског насиља (терора), вршенога само према Србима, — Бугари нису били задовољни успехом:

Још је један велики део Срба остао био веран Патријаршији, и ако није имао ништа од онога што су имале Егзархисте.

Бугари и Грци били су на врховима црквене управе. Бугари су бугарили, а Грци грчили, колико су и где могли, и тако служили интересима својега народа. А грчке владике, немајући у извесним крајевима Македоније и Старе Србије готово ни једнога Грка, служили су само интересима свога незајажљивог џепа.

Све што је у Турској престављало какву власт, какву силу, било је, у то доба, против Срба! Али то као да није било довољно нашој западној сусетци. Она је желела да се мало пусти крв Србима. И, разуме се, у Турској је, за то и за новац, увек било довољно расположених људи. Први савет Турској односио се на оснивање Албанске Лиге на коју би се Турска наслањала да не даде Црној Гори Плав и Гусиње који су јој имали припасти. Други је био крвав — по решењу Берлинскога Конгреса. Други је био крвав — повлађивање зулумћара који убијају Србе. Тиме би се, Косовски Срби нарочито, приморали да напусте своја имања и своју отаџбину. Аустријски и турски шпијун,

Цинцарин Николица, дошао је био у Србију и додворио се члановима друштва за експлоатисање патриотизма и, њиховим сазнањем, отишао у Приштину. И ту је он проказао „заверу“ због које је састављен тамо преки суд, познат под именом Урфија. И тај је суд побрио више од стотину најбољих Срба и бацио у апсане на дуго тамновање неколико стотина опет најчистијих Срба.

Политичари „Апостолске државе“ били су тим успехом усхићени, а и зликовци турски задовољни — бакшишом!

У време свих тих, тако несрећних, прилика за Србе, они су се прићутали и, после извеснога малог застоја, отпочели рад, не би ли, подвалом изгубљено, повратили.

О томе ћемо раду проговорити доцније, пошто је он отпочео тек после рата Србије и Бугарске, који је то привремено обуставио и унео нове чиниоце у радове у Турској.

Рат између Србије и Бугарске.

Дошавши до круне помоћу рођачких веза и политичких обећања, а без икаквих личних заслуга за Бугарску, кнез Александар Батемберг није могао довољно сакрити своју тежњу: да се покаже заслужан за Бугарску и да, на тај начин, утврди свој престо и династију. Лукава Аустрија прва је опазила ту тежњу Батембергову. И ако је Батемберг био и по рођењу и по осећањима Аустријанац и није волео Русију, он је, ипак, морао у то доба критички своје планове. Руси су тада били у Бугарској све и свуда, и најмања непажња могла га је стати престола. Код свега веровања Батембергу, као аустријском човеку, и његових уверавања да ће радити како се с аустријске стране жели, та његова зависност од Русије плашила је аустријске по-

литичаре и копкилила да сазнаду да ли Руси, преко њега, не спремају у Бугарској ипак неко изненађење за Аустрију.

Српски политичари љути су били на Бугаре због неисправнога држања у т. зв. Бреговском питању. А краљ Милан био је сав у аустријским водама. Њему су препредени Аустријанци дошанули у поверењу: да Русија нешто кува у Бугарској, и да ће то, несумњиво, бити на штету Србије. Мислили су да ће он одмах планути, предузети испитивање па и највеће војничке мере против Бугарске. Али он то није учинио, по савету своје владе, у којој је било трезвених људи, који нису хтели да буду Њорфишек којим Аустрија плаши Бугаре.

Морали су се, сем званичних дипломата, употребити и други људи који уживају поверење и српских и аустријских политичких кругова. За то се показао као најподеснији Д-р Михаило Розен, бивши главни сарадник „Видовдана“, који је поодавна штампао у Београду као једини политички лист тога доба. Он је стално био повереник српских политичара, а добар Аустријанац. Живео је у Бечу и ту трошио и динаре и форинте које је примао из две државе. Још за младости, он се навикао служити и Богу и ђаволу те му је због те дупле службе песник Ђура Јакшић посветио био епиграм:

„Ја и „Лојду“ пишем,	намах му напишем,
У Србији шта је,	по десет табака!
А и „Преси“ шиљем	А и зашто не бих?
верне извештаје,	Кад је добра плата,
Треба л' „Видовдану,”	А стари је Чива
уводних чланака?	шпијун од завата!

Д-р Розен је, дакле, имао задатак да у Србији спреми машице којима би Аустрија, како јој буде згодно, разгртала бугарски жар и бацала тамо где су јој нови пожари потребни. Те су се, међутим, некако по-

теже ковале. Требало је још нешто урадити да Србија лакше наиђе на сукоб с Бугарима.

На неколико месеци пред мобилизацију, Розен скроји, уз припомоћ аустријских политичара (мисли се начелника министарства иностраних дела Сеђењи-Марића), један допис из Солуна, који штампа у бечкој „Новој Слободној Преси“ и подсети Србију на њене народносне задаће у Македонији. Као данас Бугарској, тако је онда Србији обећавана аустријска помоћ!

И то је упалило! Заталасаност духова у Србији почела је с митингом Великошколске омладине, после којих је дошао и рат.

Док су у Србији овако с ђаволом тикве саћене, кнез Батемберг ишао је право своме главном циљу: присаједињењу Источне Румелије Бугарској.

У Источној Румелији био је турски гувернер Александар Богоридес — „Алеко-паша“. Између њега и бугарскога кнеза посредовали су звечећи разлози, и, једнога дана године 1885, било је објављено присаједињење Источне Румелије Бугарској.

То је био први рад нове Бугарске, и тај је извршен не само без споразума са братском па, у многоме, и ослободилачком Србијом, већ и против њених интереса! Тако ради и пијавица: чим се напије довољно нечије крви, одмах отпадне од њега!

С аустријске стране већ је било Србији наглашено да је у ту јефтину лору, отмицу Источне Румелије, умешала своје прсте Русија; да то иде против српских интереса (пошто је тада владар Бугарске погрешно сматран као руски гувернер), и интрига, па и сукоб, отпочет је.

Није требало много рада и нових разлога па да се код нервозног, амбицијозног, а бистрога краља Милана, до несумњивости докаже: да је тај „пронунцијаменто“ уперен непосредно против њега и Србије (и ако се доцније показало да је Аустрија њега и по-

стакла); а кад се то убеђење већ створило, друго је дошло само по себи.

Разборитији државници Србије саветовали су краљу Милану да својом војском упадне у Стару Србију и Македонију и заузме што може. Ако Турска поврати своју власт у Источној Румелији, онда би се, ако мора бити, и српска војска, под извесним погодбама, вратила отуда. А ако не, онда тим захватом увећати снагу Србијину бар толико колика је нова бугарска тековина. Али то мишљење није могло проћи. После зајечарске буне 1883. којој је био смер да збрише, као неисправну, династију Обреновића, лукава Аустрија била је обрлатила несталног и на зло брзога краља Милана, да склопи с њом тајну конвенцију. По тој конвенцији, Аустрија је, тобож, одобравала ширење Србије на југоисток, у правцу Бугарске, а за себе је остављала Босну — Херцеговину, Санџак, Стару Србију, Македонију која је почињала испод Велеса, па сву вардарску долину и с једне и с друге стране у правцу Солуна:... Србија ка Софији и Видину да смањује „Забалканску Русију“, а Аустрија ка Солуну! Дивота у Бога!... Разуме се да је за то Аустрија, уз пуно лепих обећања, примила на себе обавезу, да династију Обреновића чува од незадовољна народа и да је брани на страни! Колико ју је чувала и сачувала, познато је свакоме. Потврдила се опет народна пословица: „Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се ломе.“

План је био савршен. Омразити и завадити Србију и Бугарску, а преко ове и Русију, и краљ Милан остаће стално привезан за аустријски ланац!

Ваљало је радити и брзо и опрезно. И радило се. Делимично скупљање војске наређено. Нова организација војске тек је била годину дана у извођењу. Да се потпуно изведе, требало је бар 10 година. Војска није била ни народна ни стајаћа. Нове пушке — Кокинке

тек раздате, а још неопробане. Од топова: Лахитови спред пуњени, док су све друге војске имале брзометне! Одеда никаква! Муниције недовољно!

Нешто са те унутрашње мане и јако узаврелога незадовољства са превртљивим краљем, а нешто и по „пријатељском савету“, Србија није смела позвати под оружје више од непуне петине своје убојне снаге коју је концентрисала у Нишу, као месту одакле се могло поћи и према Турској и према Бугарској. Али нико није веровао да ће се уопште ићи у рат с тако мало позване и тада, са поменутих мана, најслабије опремљене војске на Балкану.

Па и од то мало војске, која оклева и не зна за што је сазвана, Бугари су се били уплашили. Да би се избегао рат са Србијом, Кнез Батемберг је упутио био свога министра спољних послова да Србији понуди земљиште до иза Видина и Софије. Тако се бар онда говорило. Краљ Милан није хтео ни да прими изасланика. У плану онога који је припремао крвну заваду Срба и Бугара, није било да се они споразумеју.

И тако је дошао дан који је Аустрија желела: „*Рај за равношежу*“ „независ“ како су га тада Срби назвали — поведен је против Бугарске. Главну команду војске примио је сам краљ Милан. У штаб је покупио пуно послушних људи, а за своје главне саветодавце примио је у своју праћу и познатија вишеза *Малтешког ордена*, *профа Кевенхилера* — *Меча*, *аустријскога посланика*; и *генералштабног војвођуковника барона Пишера*, *аустријскога војног изасланика!*

И та је војска, „једва довољна да заштити земљу од уноса говеђе куге из Бугарске“, како је духовито казао др. Владан Ђорђевић пишући о томе рату, требало да оперише децентралисано, растурено!

Средсредна, Краљ — Миланова војска, узела је наступујући правац Пирот — Цариброд — Драгомански

Кланац — Сливнички утврђени положај — Софија. Левокрилна — генерала Лешјанина — имала је правац од средине ка крајевима (од центра ка периферији): Зајечар — Белградчик — Видин! Војска под пуковником Топаловићем и одреди мајора Гајиновића имали су да се леме по врлетима од Врање ка Ћустендилу — Трну — Брезнику! И да би та „салонско политичка шетња“ била до краја смешна, веза између врховнога штаба и појединих трупа, и између самих трупа, није постојала!

Краљ Милан и његова српска околина извесно су желели да победи српска војска. Да та туђинска „саветодавна околина“ није имала већи утицај од српске, он се извесно не би огрешао о један важан војнички принцип и ону народну: „два лоша избише Милоша!“, те би сазвао више војске. Да, код све бојазни од незадовољна народа, не би ипак било позвано под оружје више војске, Краљу Милану је „речено“, и он је поверавао, да Румелијска Војска неће ни моћи ни смети учествовати у рату против Србије!

По томе, јасно је канда, да та туђинска „саветодавна околина“ није желела српску победу.

Краљ Милан, и ако је могао имати политичког духа у злу, није био војник. Његови шефови у штабу, дотле са ваљаним угледом међу официрима, као да нису могли успети да убеди краља Милана у потребу слушања савета њихових као стручњака, већ су, напротив, они морали слушати краља, свога врховног команданта, коме је „на уво“ саопштавано да ради како не треба на основу неких лажних вести које су, тобож, његови тајни „саветодавци“ имали о кретању Бугара!

Политика се била умешала у вођење војске, и оно није могло бити успешно.

И код свих тих лудости, натрпаних на малену српску војску, она се ипак ваљано борила и за ту „равнотежу“, за ту „независ“!

Успех оба њена крила био је потпун. Околина Видина сва заузета и Видин опседнут. Испади Бугара сузбијени и општи јуриш с успехом обезбеђен. Три, Брезник, Радомир, Ђустендил, заузети, и дивизија Топаловићева стигла пред Софију, чекајући, узаман, наређење да је заузме. Бугари одселили, на врат на нос, надлештва и селе још заостало — а Топаловић чека наређење, и не добива га!

Краљ-Миланова, централна, војска заузима опасни Драгомански теснац, бије бој и са Бугарима и са приспелим Румелиотима на веома утврђеноме положају код Сливнице, али, чинило се, безуспешно! Повлачи се, Бугари, не знајући за то, напуштају сами Сливницу и крећу у бегство, да умакну пре поновнога напада Срба! У томе почетку повлачења неко им, срећом, јави да Срба нема око Сливнице и они се врате у њу понова. Повлачење је српско настављено до иза Пирота, док не стигне нова војска српска која је у последњем тренутку позвана и већ била ту око Моралије!

Али, утицајем сила, примирје и мир убрзо су закључени. Познати ђаво из басне, који је стотине опанака подерао док је Србе и Бугаре доведе довукао — задовољно се церекао и први се јавио као — миротворац!

Чим су се Срби повукли са Сливнице, а Бугари се у њу понова увукли, одмах је, као по команди, кроз сву штампу на немачком језику, пуштен глас: да су Срби били бијени, и надувана је та „победа“ Бугара до те мере, да су и сами они пали у једну врсту војничкога пијанства из којег их је разбудило тек садањи рат.

Па ипак, при закључењу мира десило се „победиоцима“ оно што се никад у свету никоме није догодило: Срби, за које се трубило да су „побеђени“, диктирали су Бугарима мир, а не они Србима!

Из тога се види какви су они били „победиоци“. Да то није само наше мишљење, позваћемо се на чувенога публицисту енглеског, Адолфа Смита, који је у „Дели Крониклу“ штампао, поред осталог, ово:

„...У самој ствари, мени изгледа да се убојита снага Срба много потцењује у Енглеској, а ово, по свој прилици, за то што се мисли да су их Бугари победили. Али нема погрешнијега мишљења од тога. Не смем да вам узимам простор описујући вам овај рат од 14 дана, али један или два факта биће довољни да вам разбију ту тако обичну заблуду. Прво, *Србија није шада ни мобилизовала*. Тајне заповести биле су издате да се пошље 25.000 војника стајаће војске да изненаде и заузму Софију, да ту варош држе као јемство да ће Србија добити накнаду за анексију Румелије Бугарској. Софија би била и заузета без крви, да тајни покрети ове малобројне војске нису били издајством (чијим? знаће читаоци) проказани. Ова мала војска била је сузбијена бугарском војском која је *бројем* огромно надмоћна била. Друго, кад је Србија узела да прети да ће да мобилише, *Бугарска* се тако препала, да је *одмах айеловала и на саме Турке за помоћ!* Далеко од тога да је била побеђена, Србија је диктирала мир Букурешки. Не треба да заборавимо да се Србија сама и без савезника борила и држала против турских будућих јунака Плевљанских 1876. год. А не треба заборавити ни то, да је у 1878. години Аустрији ваљало да пошље 200.000 своје најбоље војске да савлада пола милиона ненаоружаних (Погрешно! Ту се борно само Хаџи-Лоја с неколике хиљаде Срба муслимана) Срба у Босни и Херцеговини. *И кад се што све има на уму,*

шата се сиче уверење да српско племе има снагу за борбу која ће бити важна чињеница у коначном решењу Источног Пишања. Ако тој борбеној снази додамо неизмерну економску снагу, која би се јавила услед природних извора земаља у којима живе Срби, онда ми шу имамо материјал за стварање једне моћне државе"...

Г. Смит је погодио. То се сад доказало. Пођимо даље. Тек кад је завршен Пловдивски преврат, видело се да он није био руско дело. А и Аустрија, нешто због Русије а нешто због краља Милана, морала га се и сама одрицати јавно! То није ништа необично код ученика великог учитеља језуитизма, Лојоле.

Да је било памети и увиђавности, из овога сукоба и Срби и Бугари требали су изићи растрепљени и, као завађена браћа туђинским утицајима, измирени. Али то није било. Црни мрак покривао је њихов ум, тамна ноћ — разум.

Да видимо како се тај мрак ума даље развијао.

Како су се и зашто Срби бугарили. — Зверства Бугара. — Сметње Србима. — Напади и бомбе.

Добивши туђом крвљу своју државу, а помоћу Срба и Егзархију, Бугари су се разиграли по Македонији као да је већ њихова. Они су тада, у правом смислу, представљали оно момче из српских прича, које је од свога суседа позајмило гаће и отишло на сабор, па, како се по саборима увек игра, и момче се ухватило у коло. Мало вино, мало уображење да је и оно неко и нешто, раздрагали момче до те мере, да је у колу само подврискивало: „Полетићу! Полетићу!“ Зајмилац, побојавши се да оно то у истини не учини, привикуће му: „Скини гаће, па лети!“

На све добротe Србије, Бугари су одговарали грубом силом, помињањем Сливнице и неблагодарношћу.

Поменули смо раније какви су били Бугари у прошлости онда и онде где је прах горео пред очима јуначким и где су падале мртве главе. Али они нису такви остали и у Македонији. Чим су добили мајку — Егзархију, и пилад — егзархисте, они су од „кокошката, слаба и страхлива — станали силни и безстрашни“. Срби им, међутим, нису дали да ту силу и храброст употребе против њих, и борба је отпочела.

Казали смо шта су све присталице Егзархије добијале уз Егзархију. То су имали и Грци уз Патријаршију. А на Србе, на против, скочила је била и ала и врана: и Турци, и Грци, и Бугари, док су развраћени Арнаути, плаћани из туђинских консулата, ударали слободно, и без бојазни од казне, на свакога ко се звао Србином или се ближио Србима!

Али Срби су имали у своме осећању нешто што други нису. Они су знали да су Македонија и Стара Србија биле српске. Они су знали да су све цркве и манастири код њих и око њих биле српске задужбине. Они, који су били у Софији на раду, причали су својима на дому, при повратку: да је и софијска главна и огромна црква, задужбина српског краља Милутина и да се у њој крунисао бугарски краљ, пошто Бугари ни веће ни боље нису могли сазидати. Знали су да је по бугарским школама помињани „блгарски крал Марко“ био син Вукашина, српског краља, и да све песме о њему казују да је био Србин. Знали су и поносили се. Гоњење и мржња Срба, били су им такође познати, па су ипак чврсто стајали уз Србе, рачунајући на познату изреку: „На мрзану кућа остаје“. Упућени на Србију преко Вардара и долине Мораве, а и Србија за своју трговину упућена туда, они су се све више упознавали, волели у учвршћавали у својој „српској вери“. Тако се створила била, сопственом вером, огромна маса која је хтела да се врати своме српском

стаблу, али су наилазили по селима на вуке, а по варошима на Турке — да се пословички изразимо.

Чим би се који патријаршиста придружио српском просветном раду, ако би био поп, грчки би га владику аргосао (проклео); а ако би био варошанин или сељак, онда је имао да пати као Христос. Свештеник му није смео ни колач сећи, ни давати причест, ни крстити, ни венчати, ни опојати! Ни гроба му нису давали у патријаршијском, а ни Бугараши у своме гробљу, ако би му ко умро!!

У меџлису није имао суда, у општини је био без заступника. А ако су још Турци сазнали за то његово „одметништво“, или би им ко то дошао, онда је имао да бере кожу на шиљак!

Ако је ко хтео да напусти Егзархију, тај је тек био готов за погибију: избациван је из цркве, и није слушао словенску службу. Избацивана су му деца из школе где се нешто учи, па ма и на бугарском језику; губио је гробље, заштиту — једном речи све! Варошки радници и занатлије били су бојкотовани: нико није смео да их зове на рад или да што код њих купи!

Али то је још ситница. Помоћу новца напуђавани су потиљачени Турци на таквог „одметника“, а ако ни то није помогло, онда комите!

Нека се ставе у кожу тога Србина они људи који знају шта то све значи, па ће појмити како је нови рад Срба морао ићи врло тешко!

По рату српско-бугарском, па до 1893. год. борба између Срба и Бугара на просветном пољу настављена је. Бугари су сузбијени у даљем напредовању и старали су се само да одрже оно што имају. Срби су се борили, падали, али ишли све напред. И тек 1893. год. једва су добили право да у Санијаку Скопском, припадајућем у област Старе Србије, отворе своје српске школе! Патријаршија је то ометала, али су Турци мо-

рали дати то допуштање не на основу патријаршијских привилегија, већ на основу турскога закона о јавној настави. Ову реч *морали* нарочито смо подвукли, јер су Турци имали споразум с Патријаршијом за рад против Срба.

Да видимо како су Срби искористили ту турску лажну дозволу која као да је дошла после једног неуспелог бугарског „устанка“.

Поднесене су молбе за отворање српских школа из села око Охрида: Подгорца, Лабуништа, Боровца. Учитељ Еврић апшен и претресан, а, од Бугара потплаћени, кајмекам изјавио на молби, спроведеној вишој власти, да у тим селима нема Срба!

За солунски крај поднесене су молбе из села: Грчишта, Смоквице, Фурке, Јенице-Вардара, Доњег Тодораћа, Гор. Тодораћа, Водене, Дојрана, Петрова, Костурне, Криве, Постола, Бајалца, Карасула, Свете Петке, Божице, Серменина, Ђевђелије, Гуменце, Богданаца, Јаџалара, Пираве, Моравца, Јерекарца, Зорбе, Јелеџијева, Сехова, Струмице, Вардар-Копије у Солуну, Ореовице, Смоле, Брајковца, Новог Села, Коретина, Старог Балдовца, Богородице, Стојкова, Товарња, Цокљана, Орловца, Башина Села, Капилова, Рудника, Богумила, Теова, Ораовдола, Нежилова и т. д.

Из околине Кочана изјаснила су се као срп. села: Граче, Костин Дол, Грабовица, Речани, Брањинци, Ново Село, Бојано, Дуги део и т. д.

У кумановској околини: Добрача, Врачовци, Пузаљка, Никуљане, Јачинци, Челопек, Младо Нагоричане, и вар. Куманово.

У кривопаланачкој: Станча, Ратковац и др.

Ми помињемо само ове крајеве где су и Турци и Бугари спорили српску народност.

Нека од поменутих места отворила су српске школе, а многа не, јер су власти, као по договору,

питале молиоце: Шта сте ви? Рум-милет, или Бугар-милет? Ако сте Рум-милет, ено вам грчке школе; а ако сте Бугар-милет, ено вам Бугарске! Какве треће ви тражите?

Срби су, разуме се, одговарали да нису ни Бугари ни Грци, већ Срби, и траже да им даду српске школе исто онако како су и овима дате, а турске су им власти, позивајући се на нуфуз, говориле: „Ми о свима народностима водимо тефтере. Међутим, у њима стоје записани Грци као Рум-милет, Бугари као Бугар-милет, али Срба нема у њима. У Султановој царевини Срб-милета нема. Та народност постоји ван ње, у Српској Краљевини, и кад ви тражите српске школе, то може бити само тако, ако вас је та страна држава платила“!.

У доба те турске игре са отворањем српских школа, буди се српски осећај код ђака бугарске школе у Скопљу. Деца се изјашњују да су Српчићи по народности. Напуштају бугарску и јављају се за српску школу. Пандуров, бивши кочијаш, помоћник валијин и плаћеник турски и бугарски, подмеће Србима да су ову побуну изазвали! И због тога апсе и осуђују српске учитеље, Симу Поповића и Кочу Миновића, и грађане Питка и Тодора на 101 годину робије!

У то доба у бугаршкој цркви Свето Благовештење, у Прилипу, по упуту из Софије, лепа бугарска општина плакате којима се бојкотују Срби и који гласе: „Бугари, браћо! Држите се чврсто, не дајте се Србима и борите се против њих на сваком кораку и најодлучније, *јер хоће да нас освоје*. Немојте ни с једним Србином да имате икаква посла; немојте му ни Бога називати, чувајте се од њих и никад нико да код Србина ништа не пазарује. Ко друкчије ради, тај је издајник, а не Бугарин!“

Те плакате нису ни писали ни штампали Прилипчани. Они су донесени из Бугарске преко бугарских агената. Помињемо их дословце, колико да се види какав је памфлетски терор требао да одржи бугарство у Маркову Прилипу, око кога су била све српска села!

Ако је још жив, потврдиће чувени богаташ и првак бугарашки г. Никола Бомбол, да је он учио писменост по српским књигама, као и много других Прилипчана. То је изјављивао и познати књижевник бугарски и подшеф тајног њихова комитета за битољски крај, г. Данило Јанчулев, нашим људима за свога оца.

Колико је јак био скривени осећај Прилипчана и околине за Српство, поменућемо и овај случај.

До Прилипа, више „Маркове вароши“, „Маркових кула“ и „Маркових амбара“, налази се вис Златоврх са кога је најлепши видик и ка белом Крушеву, у брегу, и ка целој дољи ка Битољу. На томе вису је српски манастир Свете Богородице који је сазидао српски цар Урош. То је српска Алхамбра. Све је велико, све лепо и на лепом месту. Просторије за склоништа побожна света од непогоде, врло велике. Иконе и написи несумњиво показују српску старину.

Помоћу новца, терора и калуђера, Бугари су заузели тај манастир. И све што су могли замрчити, уклонити и поништити од српских написа, учинили су са задовољством. Али остало је нешто написа на зидовима, у тврдом камену. Шопов је дао благослов, да длето, ђускија а, по потреби, и динамит, униште и та последња српска знамења!

Како је, после првог поништавања српских светиња, ударила треска (гром) у манастир и оштетила га, народ је то протумачио као Божју казну, а манастир прозвао — *Трепкавац*.

Кад је имало почети ово друго безбожно дело, народ се побунио и то спречио, и ако је тада припа-

дао „Бугарашкој странци“. — Ако је још што од старих написа остало, зато се има захвалити Богу, његовој заштити манастира громом, и побожном народу.

Да наставимо још две сметње Србима.

У пространим областима европске Турске, Турци нису нашли за добро да поставе ни једнога Србина за муавина (помоћника валијина), а узели су два Бугарина!

У конкурсу за муарифе (просветне референте) тражили су знање: турскога, францускога, грчкога, бугарског и влашкога језика — само не српскога!

У ове дане тешке борбе Србијине за ојачање српске народности, у којој она није ни с које стране била помагана, десио се један радосни догађај за Српство. Кнез Црне Горе, Никола I, данашњи њен витешки владар, дошао је у походе Србији. „Из дома у дом!“ како се сам изразио. Тај састанак два српска владара поздравило је све живо и у Српству и у Словенству. Писцу овога написа пало је у део да, у име Шумадије и ускока, окушљених око патриотскога листа „Ускока“, поздрави овај долазак жељама, које су тек 1912. године постале дело.

Мислимо да је вредан помена тај поздравни програм будућности те га и доносимо у целини:

Поздрав Шумадије.

Владалац братскога нам народа, чије витешке подвиге нису били кадри довољно описати ни сви историци, ни сви песници, Никола Први, Кнез Црне Горе и Брда, налази су у Београду, престоници Србије.

Он је гост нашег узвишеног краља и наш.

Из сред онога стења које нико није могао освојити, из сред оног кршног огњишта српске слободе и витештва, које као адем камен светљаше Србу и у најтамнијој ноћи ватром надања на бољу будућност, Он је дошао у нитому Шумадију, да види

нашег узвишеног краља и братску му земљу, чији су синови, у гунду и опандима, уздрмавали престо сићуних Султана, и показали шта може учинити притиснута и малена земља, кад јој се на чело, као вође, ставе онаки лавови, какви беху: Коча, Карађорђе, Милош, Хајдук Вељко, Синђелић, Катић, Главаш, Чамчија, Рајић, Курсула, Хаџи Ђеро и Хаџи Рувим, Богићевић Анто, Дринчић, Бирчанин, Ненадовић, Кедић, Лазаревић, Поцерац Милош, Змај од Ноћаја, Зека Буљубаша, Циншар-Јанко, Браћа Недићи, Дринчић, Книћанин и други...

Па како да поздрави престоница Србије, Београд, или како су га Турци звали „Дарул Џихад“ (кућа ратова за веру), — главаре Црне Горе и Србије који се састају у њему, ако Бог да, као вође рата за народност?

Како да поздрави Шумадија, ова данашња Шумадија, њих, узданице свих Срба и слободних и подјармљених?...

„Тешко је наћи згодан облик поздрава, а још теже одабрати речи које би потпуње обележавале и сву радост и сва надања Срба, и слободних и још у туђинским ланцима.

Али предак нашег узвишеног госта притекао нам је у помоћ извињењем:

„Не може се никад исписати
Ка' из уста у уста предати,
Чишће језик него писмо каже,
У писању штеде се ријечи!“

Он ће нас, уверени смо, и без многих речи разумети.

Па ипак налазимо да је наш бесмртни Сарајлија погоднио најбоље данашњу нашу радост, кад је још 1806. казао:

„Београде, Шумадије главо,
Обрањало Турак и Хришћана:
Шта си чуда, боја и чемера,
Шта ли славе и торжества светла,
Шта разгласја и хваљења свуда,
Дочекиво и пропраћо до сад.
Ал' подобне дике и весеља
Ни начуо камо ал' завлашћо“?

Доиста, Београд, након толико векова, трепери у највећој радости, Шумадија плива у необичном миљу, јер јој расту крила надања на боље дане и за њу и за све остало Српство.

Београд се нада, Шумадија рачуна, Српство жудно погледа на опште српско сунце слободе, које ће га, после овога састанка, огрејати. Није то празно уздање. Вила српска, она по-сестрима Краљевића Марка, још на Урвини планини рекла је своје побратиму:

„Кад уз брата брат рођени стане
Тад ће данак слободе да сване.“

Тај је данак дошао. Пророштво треба да се испуни. А Српство не очекује ништа необично. Оно не тражи ништа туђе. Оно ниш не жели туђе земље, ни туђе имље, ни одузимање туђе слободе, већ оно што му и по људској и по божанској правди припада.

Српство тражи да се здружи, да се веже везама нераз-двојним брат с братом, али не ради погибије другог, него ради своје одбране.

Српство хоће *Српску Државу* која се може одупирати свима непријатељима и вампирима њених слобода и јединства.

Ваше је, наши узвишени владари, да му на томе путу вође будете. И бићете му, уздамо се у Бога!

Шумадија, која је увек све жртвовала за име и слободу српску, кличе! Вам, особито овом приликом: Сетите се браће наше под туђинским игом, помишљајте да вас, овога знаменитог дана, њихове телесне очи не виде, али да су њихови душевни погледи нетренимце на вас управљени, да њихови немушти вапаји дана данашњег, јаче срце раздиру него гласно делекање.

Да, у сред слава и весеља, сећајте се делека њихова, па бете бити мужевнији у ономе што вам радити ваља.

Сувишно је напомињати, господари, да су животи и имовине свију нас Срба, без обзира на сићушне дневне несугласице, у Вашим рукама кад их устреба принети на олтар велике жртве народне; расположите њима у свако доба! Али од Вас тражимо да нам и у томе предњачите.

Бесмртни Кнез Михаило рекао је: „Мени је дукат на дан доста за своје потребе, а све друго што имам жртвоваћу за опште добро, и развићу заставу ослобођења, па куд пукло да пукло“.

А твоји преци, Господару Црне Горе и Брда, увек су де-лима посведочили да не само за народ и уз народ живе, него да им није тешко ни сиротовати у данима невоље.

И кад владари и народ буду тако мислили и осећали, кад буду увек имали на уму да „прегаоцу Бог даје махове“, тада ће оно, што је данас само мисао, што је само тежња, постати тело и крв — силно, здраво тело васколиког уједињеног Српства.

И тада ћемо моћи с пуним срцем ускликнути оно Ње-гошево:

„Весели се праху Немањића,
Немањића и Гребљановића
Јер ће ваше круне засијати
Као јарко на истоку сунце,
Знамења се ваша развијати
Над велике наше развалине.“

Отворте се, витешке гробнице,
Сама славо, само прибежиште
По Косову српскијех јунака!
Ево зоре на ваше брегове
Да нам општу обасја светињу
И амавет наше народности.

Сад пропојте, Високи Дечани
И лијепа Лавро Студенице,
Свети спомен из вјечне читуље
За слободу падшим јунацима!“

А у томе народном славају, ваше славље биће више и од Авале и од Ловћена.

Уто име и стим надама поздрављају Вас, владате Црне Горе и Србије, на данашњи Видов дан: и Београђани и Шума-дија и ускоци са: срећан вам заједнички рад! а тебе, кнеже Црне Горе и Брда, са:

Добро нам дошао!

На Видовдан 1896. године.

(Млађим читаоцима и скоро ослобођеној браћи, може из-гледати нејасно, због чега се овај ускочки поздрав кнезу наро-чито истиче. Ради њих морамо, за сад, дати само ово кратко објашњење. Као што је „Београдска Задруга“ петпарачким уло-зима могла постати, уа добру основу, један од најјачих новчаних завода у нас, тако је и борба ускоштва почела прво са, тако

рећи, политичким петпарцима. Лист „Ускок“ ставио је био себи у задатак да брани Српство где год је угрожено и против свакога ко смета његову праведном напредовању. И он је шибао, како кад и како кога, и троструком камџијом, и прутећем и бџ останом којим се убрзавају у ходу лењи биволи. Ограничен испочетка на сарађивање, или административну помоћ погинулог Аксентија Бацетића — Рујанца, професора Миленка Вукићевића, Косте Л. Тимотијевића, Тодора Бојковића, Манојла Мрвића, Душана Ст. Јовановића и проте Пјешчића и нешто дописника са стране, „Ускок“ је, после неколико бројева, стекао и сарадничтво и љубав најбољих Срба. У војсци ретко ко да га није примао и читао, а све класе Војне Академије из 1895—6 и 7 године (док није насилно угушен), биле су му претплатници. Маса ђака Велике Школе потпомагала је рад „Ускока“, уписала се у чланство клуба и дала своје четнике кад је рад ових почео. Са мноштва добровољних сарадника и дописника на свим странама Српства, „Ускок“ је могао давати и најбрже и најтачније вести од свих других листова и службених канцеларија. Та борба имала је све више поштовалаца и у највишим врховима и један са највиших места, Јован Ристић, бивши краљевски намесник, изјавио је писмено жаљење писцу овога написа кад је пензионисан, у речима: „Господине, Чујем да се пензионистете и жалим што се то догађа у доба наше националне борбе коју ви тако лепо потпомажете.“

Ово објашњење сматрали смо за дужност увести ради тога, да се разуме овај покрет који је дао из своје средине масу народносних бораца, а сад, у рату, мноштво храбрих вођа.)...

Овај долазак седога владара „из дома у дом“ у коме нико од владара с тога српског орловског леђа није био од Косова дотле, тумачен је „као враћање посете“. Међутим, по околностима у којима је то чињено и по радњама које су се доцније испојиле, могло се назрети да то није био само прост знак учтивости.

Тежиште српске акције у то доба морало је бити управљено тамо где је Српски Народ највише страдао. Турска је била држава у којој је он физички највише патио. Требало му је помоћи свим могућим средствима

По ономе „знано вољено, — незнано невољено“ — ко би бољу помоћ могао указати мученицима од онога који их је тада најбоље познавао?

Случајно, по срећи Србије, био је у то доба шеф Владе и Министар Спољних Послова г. Стојан Новаковић. Као историк који је писао научне расправе о Србима, Бугарима, Грцима, Турцима, он је познавао и душу и политику тих народа. Као, мало пре тога, посланик Србије у Цариграду, он је познавао добро и с практичне стране све те наше суседе, боље но нико од предходника му. Он је знао и кад треба кавгу заврнути, и кад ваља мировати. Али је у то доба био за мир који има да припреми земљиште за успешан рат кад тај буде неизбежан. Са нешто добро пробраних конзула и с ваљаним сарадницима у министарству, он је покретао и успешно свршавао многа питања у Турској која су до њега „у кам очајала“ као искра у камену. Што није могао свршити, оставио је добро припремљено своје последоваоцу.

И Русија и Црна Гора потпомагале су тада, кад је год затребало, праведне захтеве Србије у Цариграду.

Кад је умро у Призрену Митрополит Мелентије, Грк по народности и тежњама, и Русија и Црна Гора заједно су настојавале у Цариграду да се то место попуни Србином. Кандидат је био прекаљени родољуб, Сава Косановић. Како је он и сувише био испољио свој србизам иво босански митрополит и због тога из Аустрије уклоњен, његова кандидација је пала због протеста са аустријске стране. Место њега кандидован је, и потврђен за митрополита, млађи човек, архимандрит Дионисије, такође Босанац.

Питање о Кумановској цркви, о цркви Светога Спаса у Скопљу, постављење Фирмилијана за администратора, а доцније за митрополита у Скопљу, место умр-

лога грчког Методија, све то има своје почетке, а нешто и завршетке, у томе времену. Овај последњи успех у Скопљу, извршен је уз учешће широких народних маса. Писање о томе у српској и страниј штампи подигло је свуда српски дух, пробудило наде и охрабрило Србе да понова крену борбу на свим странама за српске митрополите, свештенике и школе.

Пред крај 1896. год. одступио је с управе кабинет г. Новаковића и дошао кабинет г. Ђоке Симића. Он је затекао добре односе Србије с Русијом и с Црном Гором, засноване више на личном поверењу према г. Новаковићу, него према угледу владара и странке којој је он био вођ.

Г. Симић, као познати џентлмен и хладан државник, имао је да приближи радикале двору, први пут после укидања Устава од 1888 године. Сем тога он је, као бивши дугогодишњи посланик Србије на бечком двору, био најподеснији „да пали и ђаволу свећу“, да нам не би сметао. Његови другови у кабинету и они ван њега, као и цела радикална странка из које је кабинет састављен, имали су из раније веза с бугарским првацима и веровање да спас Балкана лежи у слози Срба и Бугара. Македонско питање било је камен спотицања. Ваљало је и то на некакав начин решити.

Нешто слога Србије и Црне Горе, нешто нескривено пријатељевање с Грчком, чији је шеф владе, г. Зајмис, признавао српску интересну сферу још тада у свим и мало ширим границама од данашњих наших војничких поседа према Грчкој и Бугарској, а највише рад Русије и успеси Србије у Македонији, побркали су и збунили бугарске шовинисте и примирили их. Кабинету г. Стојилова нису смели приписати „издајништво“ кад је почео радити на подели Македоније са Србијом у погледу просветнога рада. Превод бу-

гарскога престолонаследника Бориса из католичке у православну веру, зближење Србије и Бугарске закљученим трговачким уговором, и све појаве које су пратиле те значајне догађаје и објашњаване у домаћој и страниј штампи, јако су подизале углед кабинета г. Стојилова у Бугарској и Русији. И кад је још краљ Александар, под јесен 1897. год. походио бугарски двор и тим обележио браство између Србије и Бугарске, и показао и народима и политичарима да је све то урађено уз моћну потпору братске и словенске Русије, припалване свећице ђаволима погашене су, и нова борба отпочела између Русије и Аустрије преко Србије и Бугарске.

Краљ Милан, који је као раскраљ живео махом по Аустрији и Маџарској, упао је изненада у Србију, подстакнут на то Аустријом, оборио радикални кабинет и довео „неутралце“ под шефством г. Др. Владана Ђорђевића. И ако се могао понова огласити краљем, он то није учинио. Примио је непосредно у своје руке „само“ команданство целе српске војске, а посредно управу и над краљем и над Србијом!

Г. Симић је за време своје владавине, уз јаку помоћ Русије, добио признање бугарских меродавних кругова: да се српска просветна сфера може ширити вододелницом Струме и десном обалом Вардара. Уговор о томе није закључен. То је остављено за доцније, док напретци у заједничком раду и трговању не омогуће такав уговор. Поред тога, дошло се до споразума, да ни Србија ни Бугарска не предузимају ништа ни војнички против Турске, ни по просветним пословима, што би могло изазвати неспоразуме, док се претходно не договоре.

Границе Сан-Стефанске Бугарске биле су овим договором сахрањене, уз благослов Русије, и бугарском утицају признато оно што им се ни данас не спори.

По једноме писмену што га је оставио пок. Света Симић, као бивши ранији шеф просветног одсека у Министарству Иностраних Дела па и за време министровања г. Др. Владана Ђорђевића, г. Ђорђевић је од г. Ђоке Симића примио у наслеђе ове послове:

„а) обезбеђену помоћ руске дипломатије за сва питања покренута у сфери коју је вољна била признати нашем утицају;

б) коначно решење школског и, до коначнога решења доведено, скопљанско владичанско питање;

в) понуду грчке владе о заједничком раду у Македонији. Користећи се овим наслеђем, г. Ђорђевићу се, силом прилика, натурао овај програм за рад у Македонији:

1) да утврди споразум с Грцима на предложеним основама, како би за наш рад у Македонији задобио активну сарадњу Патријаршије која је дотле била увек мало вољна да нас помаже;

2) да ради на отворању и уређењу школа у јужна два вилајета, руковођен увек мишљу *да се само кроз школу не може допстићи све за чим ми тежимо*;

3) да доврши, помоћу Русије, решење владичанскога питања, како би:

4) кроз школу и цркву, а у вези с општим питањем о реформама, спремно погодбе за начелно решење питања о положају Срба у Турској.

Прво је питање напуштено, четврто није ни додиривао озбиљно, али је зато г. Ђорђевић врао живо радно на другом и трећем питању, јер је био прожет жељом да уради све што се може урадити у њихову корист.

Никад се више није трошило на ове послове, него за владе г. Ђорђевића: чињени су разни покушаји, предузимани многи кораци, па опет резултати нису одговарали ни трошковима ни жртвама, ни добрим намерама. Поређено с оним које му је предходило, стање је у Македонији горе, управ оно је такво у сваком погледу, да мора бацити у озбиљну бригу све који схватају од коликога је значаја по нашу националну и државну будућност да нас из тих српских крајева не истисну сасвим било Бугари, било Аустријанци. Рђаво стање у коме се налази наша народна ствар у Македонији и Старој Србији изазива десепције, које наводе на мисао да треба напустити сав рад у тим странама: да се не троши узалуд кад се тако тешко иде к успесима. Међутим, ова је мисао и грешна и погрешна: погрешна, јер се њома хтело

да прикрију прави узроци нашим неуспесима: грешна, јер показује малодушност коју не оправдава историја нашега рада у Турској. Ако ми стојимо рђаво у Македонији, то не може бити да за наш рад нема тамо успеха, као што покушавају тврдити они који су тим неуспесима кривци јер се таквом закључку противи сва историја нашега рада који је, боље упућиван, имао напретка у приликама много неподеснијим и са жртвама много мањим.

Кад се има на уму да су се Бугари, за све време источне кризе, старали добити владике за Битољ, Мелик, Кукуш, али да су их успели добити тек после пада Симићева кабинета, није тешко уочити прави узрок зашто г. Ђорђевић није могао успети да реши отворена питања. Напуштене су биле основе, којих су се, у својој спољној политици, држали кабинети г. г. Новаковића и Симића, и ако су добивене тековине стављале ван сваке сумње њихову корисност, а прихватила се политика, у свима тачкама противна овим основима, и ако ни један факт из историје не може да се наведе њој у прилог. Прави узроци неуспеху кабинета Д-р Владана Ђорђевића, да издејствује повољно решење покренутих питањима, могу се наћи једино у овој промени основа наше спољне политике. Ми смо због ње неминуно били осуђени на неуспехе, а што су се последице ових неуспеха тако јако осетиле на стању наших послова у Македонији, криви су људи којима је кабинет Д-р Владана Ђорђевића поверио бригу о нашим народним задацима у Старој Србији и Македонији. Ако се није могло издејствовати решење покренутих питања, могло се сачувати од осетних повреда што се дотле успело стећи, да су наши консули дорасли били пословима којих су имали смелости прихватити се, ма да о њима нису имали ни основних појмова. Својом познатом неумешношћу, они су дали прилике и Бугарима и Турцима да извуку за себе све повољне последице нашега негоднога стања и нашу ствар у Македонији доведу до стања у коме се она данас налази“.

И ако се, с обзиром на владавину за које је ово писано, није могло ништа јаче казати, ипак се, између редова и сувише јасно види: *да су краљеви Милан и Александар били прави кривци свим овим неуспесима са њихове несрпске и несјалне пољитике*. А ко буде писао историју рада наших консула у Турској, наћи ће, поред неколико светлих имена, и на повише таквих „избраника“ који се ни на једном, много лакшем

послу у земљи, на коме су били пре и после консуловања, нису могли задржати као корисни радници.

И да није, убрзо, настао сукоб Грка и Турака, и рат, ко зна како би се скотрљала српска државна политичка кола!

Кад су Грци, 1897. године, заратили с Турском, Турци су, бојећи се најстаријег им и најопаснијег крвника — Србије, једва дали допуштење за отворање српских школа у солунском и у битољском вилајету, чинећи им, после брзо завршеног рата, такве отежице, да се тешко могло шта радити.

Бугаре је и сама та дозвола турска толико узбудила и избезумила, да нису знали шта да раде!

И реше се на терор: при својој солунској гимназији образују „Тајно друштво за убијање Срба“.

То друштво толико је, онда, било хваљено за ту „срећну“ мисао, да је сваки од учесника лагао како му је он био покретач. У свађи око те „славе“, тешко је рањен бугарски наставник Илија Печенов одакле је добегао у Београд на лечење. Он је био из Македоније и вратио се у Солун као Илија Пејчиновић. То му је донело смрт. Бугарска тајна организација осудила га је и — убила!

Осиљени, а чувани од Турака, Бугари су свуда затурали кавгу. Српски наставници солунске гимназије и школа ишли су на пиво у хотел „Коломбо“. И Бугари су тамо ишли злонамерно. И онда кад им се учинило згодно, Бугари су изазвали кавгу, али јој „нису џевап дати могли“. У друштву ненаоружаних Срба наставника они нису запазили два опасна Србина: Ташка Михаиловића (Битољца) и Александра Мунђановића ковача (Новосађанина). Бугари су напали на наставнике столицама, а затим камама и револверима. И кад су, уз оне који су се, изненађени нападом, само бранили, ступили у борбу Ташко и Александар, бу-

гарски „дејци“ стругнули су, оставивши једнога мртвог друга, а неке рањене!

Но за то су се они мучки светили и побили преко 40 „мутевелија“ српских школа, који су били најотменији грађани. (Мутевелије су били они одлични грађани који су морали, по турским законима, да јамче за ред у школама и добро владање учитеља.)

Колика је љубав између Турака и Бугара тада постојала, најбоље показују баш ова убиства. И ако су она вршена већином усред бела дана, па негде и наред вароши, нико од убица није пронађен нити кажњен, из чега се види с колико су искрености Турци дали допуштења за отворање српских школа! То је „кусалом закусати, а дршком очи вадити“. Бугари су им, за вађење очију Србима, послужили као кусало! Али нове мутевелије примале су се место убијених, и српске школе настављале су рад!

Уз покрет народних маса које су тражиле да им се призна српско име и нуфуз, о чему су и реформној комисији подносили многе молбе, дошла је претња Патријаршији. Она је била у захтеву Срба да им се за владике постављају Срби, иначе створиће и они „Српску Шизму“!

Турци су се једнако опирали, а Патријаршија је била паметнија. Бојећи се српскога цепања од цркве, она је најпре поставила, по врло скупу цену, за митрополита у Призрену Србина архимандрита Дионсија, а затим, по смрти Грка Методија, узела за митрополита у Скопљу Србина, архимандрита Фирмилијана. Најпосле, кад је народ упражњене велеско-дебарске епархије потражио Србина, Патријаршија је поставила, ваљада први пут, добра митрополита грчке народности, Поликарпа, који је, као бивши патријаршијски игуман, дошао у Београдску богословију и научио српски језик и словенску службу.

Сада су просветне прилике у Турској измењене у корист Срба, а на штету Бугара. Њихова просветна кола већ су се котрљала низ брдо.

То су Бугари увидели, и већ су смишљали начин како да ту пропаст одмах зауставе. Пут је водио право ка Србији и Црној Гори. Требало се с њима споразумети и заједнички радити да Турска даде обећане реформе и у Македонији и у Старој Србији.

Но, знајући да Срби полажу право на област Старе Србије до иза Велеса и Кочана и на целу десну обалу Вардара, Бугари нису хтели радити на споразуму. Осим тога они су стајали у пријатељској вези с Аустријом и знали су да она не да реформе у Старој Србији. Она је мислила добити за се те области, али не као слободне више него Босна и Херцеговина, него као и оне уз које би их припојила у заједничко ново ропство.

Решили су се, дакле, да раде сами, само са појачаним терором према Србима, па и Грцима где им и ови буду бркали рачуне.

Срби су, међутим, мирно ишли напред и, код свих незгода, имали су, на крају 1903. год., само у Македонији (битољском и солунском вилајету) 9 средњих и 70 основних школа са више од 4000 ученика и ученица; у Старој Србији 5 средњих и 126 основних школа са преко 10.000 ђака пре доласка Србина митрополита. Разуме се да је овај број после јако порастао.

Поред онога што смо поменули као разлог људи да буду Срби, као што су им и стари били, и српско писмо и језик томе су много допринели.

Просто Српче из Македоније већ је на јако читало српске читанчице, док се његов друг по школи још борио с бугарским букваром! У Прилип је долазило, слободно од турске цензуре, неколико бројева „Трговинскога Гласника“ из Београда. И ако је Прилип

био тада Вандеја Бугарске, сваки се грабио да од свога познаника Србина добије на читање тај лист који је једини из Београда пуштан у Турску. Читали су га и самоуци, и сви разумели боље по бугарски.

Са свих тих разлога, Бугари су први унели у свој просветни рад бомбу, каму и терор у најсвирепијем облику.

Срби су се кроз све то време држали мирно, хумано, човечки. Овда онда, ускакали су и из Србије поједини озлојеђеници и светили убиствима своје изгинуле рођаке или другове. Сваки је био господар своје главе и, по њену цену, није му нико могао стати на пут. Али Владе Српске у томе нису имале ни знања ни удела, док је код Бугара било све обрнуто.

Тако је у борби за реформе и око рефорама дошла, знаменита за Србију, 1903. година.

Несталности и превртљивој политици на престолу Србије учињен је био крај. Патриотским прегнућем једнога дела одличних српских официра и грађана, пошло је за руком, уз Божју помоћ и најризичнији напор, да пречисте с онима који нису радили како интереси Србије и Српства захтевају! Осуда је, тако рећи, била изречена и на небу и на земљи. Њу је требало извршити. И она је извршена. Тај преврат (како би рекао Тома Карлајл) сија као поларна звезда кроз облаке дима, прашину и сваку врсту рушења и пожара. Он је дошао као нужно зло, да оно што је нередовно, хаотично, промени у ствар уређену, правилну. Извршиоци те двоструке осуде јавили су се као поборници реда. Они који нису могли ни хтели разумети Србију и њене задаће; они, који су једно говорили, друго мислили, а треће радили и завађали најбоље родољубе у земљи, збрисани су општом народном вољом, и — на престо Србије дошао је краљ Петар, по једногласном избору Народне Скупштине, од када настају нови дани за Србију.

Династија Карађорђевића. — Препорођена Србија и њени радови. — Бугарске комите. — Помоћ пострадалим Македонцима. — Чете, четовање. — Убијање Срба.

Дотле суморно небо Србије разведрило се. Градобитни облаци се разбили. Дефицити буџетски престали. Плаћања се на време врше, а плате унапред издају. Очајање устукнуло пред надањем.

Краљ Петар је унук Карађорђа, онога „бича тирјанах“ чијем је праху бесмртни песник, владика и владар Црне Горе, Петар Петровић-Његош, посветио свој, најбољи спев у српској књижевности, „Горски Вијенац“ поред осталог и овим стиховима.

...У великим народима генију се гн'јездо није
Овдје му је по готову материјал к славном дјелу,
И триумфа дични вјенац да му краси главу смјелу,
Ал хероју тополскоме, Карађорђу бесмртноме,
Све препоне на пут бјеху — и циљу доспје великоме.
Дике народ — крсти зсмљу — а варварске ланце сруши,
Из мртвијех Срба дозва — дуну живот српској души.
Ево тајна бесмртника: даде Србу сталне груди!
Од витештва одвикнута у њим лавска срца буди!
Фараона источнога пред Ђорђем се мрзну силе,
Ђорђем су се српске мишце са витештвом олојиле!
Од Ђорђа се Стамбол тресе, крвожедни отац нуге,
Сабљом му се Турци нуну, клање у њих нема друге!...

Плам ће вјечно животворни блистат Србу твоје зубље,
Сво ће ојајниј и чудесниј у вјекове биват дубље“...

Краљ Петар је и сам по себи сређен човек, пуно искуства. Он је добровољно гледао смрти у очи кад се, као француски официр, борио против Пруса (1870). Он је био вођа у босанском устанку и ту показао и храброст и љубав према своме народу. Без израђених лажних фраза, ретко побожан, искрени родољуб, он је дао неспречавана маха општем бујном полету Ср-

бије којој га је провиђење и љубав народна ставила за вођу.

Зато су наде у Срба, по доласку његову, биле пробуђене, за то је и рад у свима правцима почео с новом снагом и без бојазни од ма каквих наглих промена.

То што се опазило у Србији, није могло остати незапажено у Европи, па и у Бугарској.

Она струја која је извршила тај политичко-династијски преокрет ради добра Србије, имала је сад, без зебње и трзавица, да се баши на рад. И она је почела већ од 1904. год. своју народну акцију у Македонији и Старој Србији.

Бугари су ту нову промену у Србији најбоље опазили у Македонији па, разуме се, и саопштили је својој управи у Софији. И помоћ је дошла. Она се састојала у „комитама“, до зуба наоружаним.

Срби знају за четнике, ускоке, хајдуке, харамбаше, усташе, четобаше, војводе, па треба да знају и шта су „комите“.

То су четници, али такви које је сакупио, наоружао, обуо, одео и новцем снабдео један „комитет“ (друштво.) Као људи зависни од комитета, они су се и звали „комите“.

Војводе бугарске биле су по раду и витешким врлинама права супротност ономе што се код Срба смело звати војводом. Синђелић, Хајдук Вељко и — Чернопеев; Пеко Павловић, Лазар Сочица, Мића Љубибратић и — Коча Куршум!.

Ипак, мора се признати да су први борци бугарски, прве комите, имали у својим редовима и ваљаних људи, из добрих положаја у друштву, само што то нису били припадници татарскога, већ Србомакедонскога племена. (Грујев, пуковник Јанков и маса

других честитих бораца рођених у Македонији и истински жељних да она буде ослобођена турске тираније).

Бугарска држава ушла је у живот без икаквих људских жртава и без икаквих материјалних терета за своје ослобођење. Све то понеле су на својим леђима: Русија, Србија, Румунија и Црна Гора.

Немајући у својој некад владајућој раси људи способних за управљање земљом, они су их позајмљивали из српског елемента Македоније и Аустрије. Ни једна влада у Бугарској није имала мање од 2—3 урођеника Македоније. Ти властодршци позивали су к себи своје рођаке, школовали их о трошку бугарске државе, која је била без дуга, и пуна новца који су јој грађани зарадили, набављајући потребе ослободилачкој војсци. Школовани Македонци напунили су официрски кор и попунили већином сва јавна звања. Као бистријима и живахнијима од правих Бугара, њима је то давато по праву. Њихова превласт била је толико силна у Бугарској, да су се прави Бугари већ били поплашили да им се и историјско татарско име (Бугарска) не изгуби.

Стамбулов је био представник те мрже. У његову органу „Слобода“ било је пуно заједљивих бележака на рачун тих мирних завојевача Бугарске. Случај се десио да је један бугарски школованик прешао у Србију и придружио се Србима. „Слобода“ је то жучно саопштила, уз заједљив додатак: *„Право македонско чадо!“*

Стамбулов је ту своју мржњу доцније главом платио.

Због тога и честих промена у Бугарској које су доносиле смену масе чиновника избачених на улицу, Македонски комитет постао је био уточиште тих бес-

хлебовића и у њега се гурају и људи без моралних квалификација. Уз праве, честите и храбре Македонце, у колико их бугарски ваздух није окужио, јављају се као борци „за македонското дело“ и људи који не иду да кога спасу, већ да се напасу.

Ти су користољупци и упрљали светло име бораца за слободу. Они су у борбене редове унели нов рад и нове кужне особине. И кад су сви бољи људи из Македоније изгинули и такви се нису више јављали да иду у Македонију, онда су се морали узимати и они којима се није морало казати: „Све што отмеш, твоје је!“ па да ипак зна да је све што макне његово. И зато се, са мало изузетака, код Бугара јављало у комите оно што нема, и неће да има, ма каква занимања. Кад гора зазелени, они су, добро наоружани, без паре у џепу, упадали у Стару Србију и Македонију не само на насилну исхрану, већ и ради насилнога збирања новца. Историја тога четовања пуна је примера уцена и Турака и Хришћана. Први су давали новац за откуп глава, други за „македонското дело“, а оба принудно. У ствари, сав тај новац склањан је у страну за разблудан живот у зиму по софијским кафешантанима.

Српски ускоци и четници задржали су своју честитост до краја. Издржавали су се новцем што су га из отаџбине понели и никога нису уцењивали. Нема примера да је когод од четника, по повратку на зимовник, имао средстава из пљачке за бољи живот.

Бугарске комите изводиле су крваво своју мисију побугаривања Македоније и краја Старе Србије до иза Штипа, Кочана, Струмице, Кукуша. На томе терену они су убијали свакога који је покушао назвати се Србином или радити на отворању српске школе. Из безброј примера који су нам казивани, у којима не памтимо имена жртава, поменућемо ове:

У Кукушу, близу Солуна, с леве стране Вардара, отворио је био српску школу учитељ Јован Јовићевић. Бугари су му, преко комита, наредили да је затвори. Кад се овај није дао заплашити, они су га ранили динамитском бомбом. Излечен, он опет отвори школу, па и сам почиње претити. Бугараши му тада нуде председништво у своме тајном комитету и слободу рада у школи, само да је и с њима! Овај то одбија.

У Куманову убијају проту Ташка за то што је Србин и виђен борац. А у Прилипу, српској ђаби по легендарноме јунаку Краљевићу Марку, они не даду Србима ни да помену то име. На гробљу „бугарском“ нису дали сахранити умрле Србе, у цркви им нису давали места, а копали су и ногама и рукама, па радили и кесом, да Срби не могу отворити своју цркву у Прилипу! Спиру и Ивана Цамбаса. Тода Поп-Антовића, Илију Спирковића—Поп-Антовића, убили су; Перу Димитријевића ранили, а дете му убили: Кону Шапчевићу наредили су да се придружи Бугарима, или ће га убити. И овај је помишљао да се покатоличи, да би, уз заштиту аустрискога консула, сачувао српску народност! У Битољу су убили Михаила Хаџи-Попа за то што је Србин, и што су допуштења за отворање српских школа давата на његово име. Познати јунак, поп Стојан Крстић из Подгорца, Хаџијевски из Галичника и многи други платили су главом своје србовање. И чувенога војводу Глигора Соколовића, као и старога војводу Мицка, Бугари имају на души!...

У целој Македонији и Старој Србији *нема ни једне цркве, ни манастира, ни једнога црквишта које би било бугарско*. Па ипак су они отели и вргли под Егзархију и манастир Зрзе, српску задужбину; и манастир Свете Богородице — „Трескавац“, задужбину Уроша, „цара Србом, Грком и поморским земљам“; манастир Лисолај, близу Битоља, задужбину краља

Радослава; Слечу, Светог Јована — Бигорскога итд. Приходима од тих српских манастира издржавали су бугарске школе!

Али „радња“ Бугара није се ограничавала само на заузимање манастира, увођење у њих бугарских калуђера и збирање новаца од чијих би се прихода плаћале убице несаломљивих српских првака. Не, то им се учинило мало.

„Што ће срамном лик на видик?“ — „Што помаже грожња лаву?“... Што ће њима, мислили су, манастири, ако остану на њима српски ликови, српски натписи и украси код којих се види да нису бугарски?

Поменули смо како су они немилосрдно утирали трагове српске културе у манастиру Трескавицу код Прилипа. То су чинили и у Охриду, у манастиру Св. Климента, где је било помена о српском Стефану Душану. То су урадили у храму Старога Нагоричана код Куманова, то у Младом Нагоричану, ваљда за то што је ту, по сведочанству нашег ондашњег архиепископа Данила, био сахрањен бугарски цар Михаило, по наредби краља Стевана Дечанскога који га је потукао код Велбужда 1330 и ту убио у боју? И „Марков манастир“, посвећен великомученику Христову, Победоносцу Димитрију, нагрђен је за то што се по написима у њему видело да су му ктитори били српски краљ Вукашин, краљица Јелена и синови им: Марко, Андријаш, Иваниш и Димитрије!

Али на што даље ређати? На што помињати Серез, Дојран, Струму и др.? Све то Бугари знају, све је то Русима и другим научницима познато и забележено!

И Бугари и Турци знали су то и докле су биле старе границе српске и бугарске државе. Знали су да краљ Вукашин са братом Угљешом није био бој на Марици и Галипољу с Турцима на граници бугарске, *већ ондашње српске државе*. Па ипак, не водећи об-

зира о свом постанку као државе, Бугари су се показали врло лакоми и увек готови да лете и на своје и на туђе! Тако се да и разумети што су њихове пропагандске радње за време Турака проширене до међа до којих, без помоћи турскога службеног апарата, никада не би могле доћи.

И комитска, и просветна, па и црквена радња биле су на то управљене да што даље буду од граница Бугарске, а што више у српском живљу. Они су се задовољавали школом са два ђака, парохијом са два егзархиста. Да би доказали да и у Елбасану живе Бугари, они су удали неку своју школованицу за једног Арнаутина из Елбасана, и уз помоћ његову и подмитљивост кајмекама, отворили јој „бугарското училиште“ у коме је српска војска, при заузећу те вароши, затекла њу са три ђака којима је давато све бесплатно. А у Елбасану леже кости српскога краља Владимира!

За њих није био важан број ђака, него број школа. Они су лажном статистиком мислили обманути свет да су тамо Бугари, и обманули су га!

Они су знали: да ни један народни устанак у средини једне јаке државе, или по крајевима иза којих нема пријатељске наклоности и потпоре, не може успети. Они су знали, да ни Херцеговци нису могли устанком доћи до слободе (и ако су имали и помоћ ускока из Црне Горе), па су ипак насилно подизали устанке у српским крајевима с десне обале Вардара, само ради Европе, ради политичке статистике и ради попуњавања сталне рубрике о „клању“ по Македонији.

То је била скупа ујдурма, али се они нису ни ње стидели, за љубав Велике Бугарске!

Последњи већи покрет извршили су опет насилно 1903. г.: српски школованик и отпадник, приличан идеалист, Дамјан Грујев, и један мрачан, убилачки и грабљив тин, Коча Куршум, који је, за србовања, једно време

био пандур начелства у Крушевцу, у Србији. Разуме се да ни тај покрет није био у близини Бугарске, нити у бугарском становништву. Идући редови показаше зашто је дигнут устанак баш ту, а не ближе Бугарској, и зашто је био дигнут баш у битолском вилајету, а не у оним ближним границама Бугарске.

Покрећући македонско питање преко оружаних чета, Бугари су, овим устанком, били запели да га, по што по то, истакну пред Европу на решење. Ради тога послали су у Македонију више по икад догле оружаних чета и на чело им ставили, поред Грујева и Куршума, све истакнутије раднике на македонској ствари. Главно лоље рада био им је битолски вилајет. Поред главнога разлога који смо споменули, он је изабран и зато што је најшумовитији те је четама могао дати најсигурније уточиште. Велимо уточиште за то, што се из упута („инструкција“), које су нам до руку долазиле, видело, да Бугарима није била намера хватати се у коштац с Турском. Они су хтели да дигну прашину свету у очи. Таква једна „инструкција“ из Свете Горе вели: „*Нама није намера да победимо Турску, него да она нас не победи.*“ Ради тога препоручивано је том инструкцијом вођама чета да свуда избегавају сукобе с Турцима, како би се „устанак“ протегао до настанка зиме, а и изрично је казано да ће се сматрати за доброга војводу само онај који умедне избећи сукоб, а никако онај који га прими. (Та инструкција подсећа нас на онога мајчинога „јунака“ који је гладио сабљу и тепао јој: „Сабља моја, посекла Турчина — ал' га моје очи не виделе!“)... Даље се говорило како је четовању намера да заинтересује Европу за решење македонскога питања или да изазове њену мешовиту окупацију Македоније. Верне овој инструкцији, чете су свуд узмицале испред турске војске и само по где-где, кад се није могло умаћи, с њоме се сукобљавале.

Док су тако чете вршљале, бугарска је штампа трубила и зурлала на све стране о некаквим великим сукобима и јуначким делима комита, позивајући Европу да се заинтересује судбином робова! Таквим својим радом комите су упропастиле крајеве у којима су се кретали. Они су се испред Турака склањали у планине, а Турци на њихове очи палили села, пљачкали, силовали и клали голоруку рају. На тај начин остало је доста света без крова и заклона и потражило уточишта у Србији и Бугарској, а већина остала да скапава на згариштима.

Кад је зима настала, учинивши тиме крај четовању, неке од чета склонише се у Србију, а неке у Бугарску, где су нашле потпору. Јадно стање људи на згаришту покренуло је добре људе код нас да им приложима притекну у помоћ. И народ и српска Скупштина дадоше што могоше.

Македонске комите, наишав на искрен братски загрљај Срба из Краљевине, а разочарани у Бугарску, која им је обећавала угазити у рат с Турском чим они дигну устанак, решише не подавати се више бугарском мамцу и чим гора озелени кренути се у завичај да бране народ од бугарских комита и да не дођуше да се и у 1904 год. понове догађаји од 1903. Да оду у завичај, тражили су помоћ од „Друштва за помоћ пострадалим Србима у Старој Србији и Македонији“ коме је био председник генерал Јован Атанацковић.

И у тој њиховој невољи, која их је затекла пред страшну зиму, чинили су им помоћ и Французи, и Руси, и Енглези, и Американци; Бугари најмање, ма да су врискали у штампи да се чуло до неба!

И браћа из Србије притекла су им у помоћ. И сад, по ослобођењу, причали су нама Смилевци и Баватани ово:

„Ни једна помоћ није нам била тако драга као српска. Нама је њу у Битољу делио један Србин из Србије, уз припомоћ

Саве Милошевића, за кога смо после чули да је водио комите и погинуо на великој Хочи у борби с Арнаутима. Нама су дељене памуклије, ћебад и брашно од кога у животу нисмо имали лепшега“. На питања, како су се смели дићи на устанак кад су знали колика је војска у Битољу, одговорили су: „Знали смо и морали смо. А и Грујев и војвода Коча су нам говорили, да ће, одмах по устанку, упасти у Македонију и бугарска и српска војска. Нама су и Грујев и Коча, па и сви други, говорили, да је то народни, а не бугарски устанак. И кад су нам казали да ће нас помоћи војска из Србије и Бугарске, ми смо поверовали, устали и упропастили се. У хотелу „Београд“, у Битољу, ми смо се састајали са оним господином из Београда, договарајући се о најправилнијој подели помоћи из Србије и мислили смо да ће нам он ма шта говорити о прелазу нашем у српску странку, али смо се преварили. Кад смо му сами казали како смо направи, он нам је рекао ово: *„Ове крајеве, кад куцне час ослобођења, може ослободити само Србија и нико други. Бугарска ће бити зајамана с Турцима у Тракији и око Једрена, и неће имати могућности да пошље за ваше ослобођење ни једнога војника.“* Кад смо га питали зашто нас Бугари тако извараше те испропадасмо, он нам је, место одговора на питање, испричао једну причу коју смо добро запамтили: *„Две жене, рече, завадиле се око једнога убавог дејеша. Свака је доказивала да је њено, али није могла доказати. Соломон је имао да походи и реши чије је. Он изјави да докази нису толико јаки да би могао пресудити; а пошто једна другој не попусти, он нареди да треба да се деша исече на две поље и свакој даде по једна. То праву машер толико ушлаши и шроне да с болом узвикне да оставе деша у животи на ма за оној другој дали! Разуме се да је Соломон разумео шта бол праве машере и пој дао деша.“*

„Због тога су, слично, и Бугари пуштали да се овај народ коље, јер нису марили за њега; због тога нису га Срби покретали на кланицу, нити му што обећавали, јер су га сматрали као своје дете или брата. Ако дође час да треба гонити Турке, знајте: да Србија неће никада подизати на устанак, пре него што њена војска пређе границу“. И сад смо се уверили у истинитост тих речи. Српска војска дошла је, ослободила нас, а ми ми пушке нисмо испалили!“

Из досадањег излагања о радњи Бугара, видело се колико су они били нечовечни. „Нека се само Македонија обележи као бугарска, па ма у том крвавом

обележавању и сви Македонци изгинули" — то је била руководна мисао Бугара. Овај устанак као да то силно доказује, али то би било и од њих много. Ми мислимо на нешто блаже. Он доказује, најблаже речено, крајњу лакомисленост њихову у потцењивању Турака и тигрању главама тога краја. Да тај рад осветлимо причом:

...При првим радовима око заснивања власти у слободној Србији, тадањи владар Србије постављао је сам народне старешине и лично им давао упуте шта да раде. Примајући и испраћајући у народ једног од тих својих изабраника, он му је привикнуо: „Је си чуо, сине! Хоћу да слушаш; хоћу: где моја длака ту твоја глава! где твоја — ту народна! Хоћу да те се народ боји и да те слуша, али обесићу те, ако ми се ко потужи да га тирјавишеш и бијеш!“

И овај грешни представник власти, да би утврдио углед власти по жељи Господаревој и избегао казну, морао је да погоди за свога пандура човека који је имао нешто дебљу и навикнутију кожу на батине, и њега је, по већ утврђеном уговору, тукао у сваком селу у које је дошао да се представи као власт која се мора безусловно слушати. Најзад се и овоме платажнику према броју удараца досадило ово: „лези! удри! устани!“ па ће рећи старешини: „Ама, докле кеш ти плашити овај свет мојим туром!“

Да су тако и Бугари радили у Македонији и да су ситним нередима доказивали да је њина, па да им се и опрости; али навлачити читаве области у извесну смрт, само зато да би бугарски листови и бугарска влада могли лакше тврдити да су сви пострадали, Бугари, то прелази све границе бездушности...

Нисмо могли сазнати за број побијених и рањених у овом устанку, али је он, извесно, морао бити велики. Уз убијање, било је и немилосрдно пљачкање и паљење кућа. Срећан је био ко је сачувао живот или кућу од рушења. А већ оно што се могло понети, то су гладни и обесни аскери и суварије (војници и жандарми) све дигли.

По броју пострадалих села видеће се колико је стао поштени наш народ овај лакомислени Грујев — Куршумов устанак.

Овом приликом пострадала су ова села:

У бишољској кази Ново Смиљево (спаљено 378 остало 2 куће), Старо Смиљево (од 13 остало 3), Бавата (уништено свих 240 кућа), Раково (од 80 остало 15), Могила (од 89 спаљено 7), Белча (од 9 спаљено 8), Журче (78 сп. 5), Ракитница (48 сп. 13), Растојница (32 сп. 8), Сопотница (80 сп. 75), Цер (240 сп. 200), Долечно Селце (52 сп. 52), Крушије (64 сп. 64), Љеорска (45—41), Болно (85—79), Кривени (68—58), Златари (52—52), Петрино (9—9), Јехла (65—65), Прелубље (10—10), Волкодер (13—13), Дупена (75—75), Перово (75—75), Покрвеник (50—50), Шурленце (20—20), Отешово (10—1), Љубојно (89—89), Брачично (60—60), Наколац (35—35), Рмба (? — 70 тур. и 6 хриш. кућа), Петли (88—88 све турских кућа), Подмочани (78—78), Крушево (? спаљено 183 куће и 167 дућана), Граждани (51—8), Лалци (43—43 = 30 тур. и 13 хриш.), Бирино (7—7), Метомер (25—22).

У косиурској кази Загоричани (500—500), Сврдеж (300—250), Косинац (253—250), Блаца (90—50), Бобишта (110—110), Дмбени (240—240), Мокрениџ (180—180), Вишени (16—160), Црешињца (80—80), Жупаница и чифлук Орман (120—120), Поздивишта (120—50), Дреновени (110—110), Бомбоки (40—40), Лобаница (70—70), В'мбел (120—80), Врбник (80—80), Црновишта (40—40), Коњуграби (30—30), Шестеово (160—60).

У охридској кази: Велгоша (230—230), Скрабетно (80—80), Завој (35—21), Опенца (70—70), Свињница (80—80), Речница (12—12), Коратица (60—60), Плака (32—32), Ботун (56—56), Струља (70—32), Злести (65—65), Белчишта (90—90), Лешани (70—70 и манастир „Сви Свети“), Велмај (80—80), Брежани (65—65), Оздолени (30—30), Слатина (145—145), Мраморац (65—65), Лактиње (50—50), Врбјани (40—40), Рбино (35—35), Годиње (45—45), Сливово (50—50), Турје (50—50), Црвена Вода (50—50), Присовјани (70—70), Збжда (85—85), Ржано (53—53), Локово (48—48), Глобочица (52—52), Таш-Морунцишта (70—70), Мислешево (48—7) Межејишта (80—4).

У леринској кази: Арменско (150—143), Буф (245—229), Крушораји (77—35), Прекопана (220—210), Љубетин (40—40), Палеа (270—7), Неоказ (80—80).

У *кичевској кази*: Душегубица (25—20), Јудово (20—17), Лахчани (55—55), Патеац (15—6), Козичино (60—34), Светорача (34—27), Орланце (95—30), Рабетино (13—9), Дупјани (50—50), Кнежина (40—12).

У *прилепској кази*: Чумово (11—7).

Ове мртве цифре и спаљене куће уз упропашћено становништво, потврђују наше веровање, да су Бугари дизали устанак или вршљали са својим четама не ради успеха и народног ослобођења, него ради кукања на туђем гробљу и ларме политичко-новинарске. Костурска каза, најдаља од Бугарске, где они мучно да су имали своје и жабе губавице, највише је страдала. За тим охридска, исто тако удаљена од њих, битолска, леринска, кичевска, па — прилепска каза!

Зар овакав рад не подсећа на причу о гладну Турчину, који је дошао у српско село и питао, где би могао што добити чабе од јела и пива, јер је узуђурио и без паре у кеси, а селаци га упуте на гробље где је било даћа и казали му да и он кука уз оне што кукају. И овај то уради, додајући уз кукњаву у себи: „Е, мој Влаше, нити је теби било лако мријети, ни мени се дријети, ама што ћу кад ови твоји погани Власи не дају без тога ни јести ни пити!“

Бугари су хтели сву Македонију. Чинила им се мала држава да би могла покорити све суседе. Русија им није и ту хтела да извојује и поклони као извошчнику „на чајок.“ Европа још мање. Требало је вештачки створити гробље, даћу и кукњаву, не би ли се нахранили!

Једна светла појава нове Србије. — Чете. — Четовања. — Жртве и пожртвовања.

Рекли смо да је нова Србија постала Србија пробуђених надања. Дотле упарложени, јавни радници осетили су да им ваља прегнути и на општи посао.

Несрећа ових устаника у Македонији и Срба се јако коснула.

И ако су их на покрет навукли и наморали Бугари, и неки се од њих и борили под заставом бугарском, они су ипак сматрани као српска браћа.

Ради давања помоћи образован је у Београду један велики одбор за прикупљање прилога. У њему су били први грађани престонице. Тај је одбор брзо скупио велику суму новаца. Сазнало се да пострадалим устаницима треба хлеба и одећа, и то им је одмах послато. Петнаест до двадесет вагона (око двеста хиљада килограма) најбољег брашна, мноштво памуклија и ћебади, послато је за Битољ. Приликом прибирања прилога одбор се чешће састајао и мењао мисли. Нашло се да помоћ ваља дати у обилној мери и својој завараној браћи, али треба се побринути и о неодроженој. А тој су Турци и бугарске комите досађивали. Жалбе и писма пријатељима од људи из Македоније била су страшна. Нико није могао веровати да тако хијенске послове могу вршити људи. Али је, на жалост, тако било!

И зато се, из широког одбора за помоћ, врло брзо и у пуној сагласности, образовао један мањи **Одбор за спасавање Срба од тираније и за заштиту народности**, како бисмо га, по задаћи му, могли назвати.

Пошто српски конзули и цео службени српски апарат нису никад били расположени за четничку акцију, па ни под овим новим приликама, организовање чета морало се вршити без њихова сазнања и против њихове воље. Тај задатак извршио је један члан одбора, добар познавалац и људи и прилика у Македонији. Као шеф изасланства за дељење брашна и прилога у Битољу и околини, он је успео да, у јануару 1904. год., створи, закуне и стави у покрет тајну крсташку организацију за цео битолски вилајет. За то време ње-

гови помоћници (умрли Ђока Живковић, погинули Лазар Кујунџић, борбени Воја Танкосић и др.) организовали су крсташке пододборе за Кичевски, Поречки и Дебарски крај. Уз једну тешку заклетву, тежу од познате нам:

„А ко изда онога те почне,
Свака му се сатвар скаменила!
Бог велики и његова сила
У њиву му сјеме скаменио
У жене му ћецу скаменио...“

и убојита оруђа (ножеве, револвере, бомбе), поп Шуменковић, из Боровца, заклео је прве наше вође четничке акције.

Рад је ишао одлично. Српски живаљ добио је заштиту. То је дало повода ширем раду. И скопски крај добио је своје војводе и крсташе. Мало по мало, и заштита српскога народа прешла је из руку конзула, митрополита и учитеља, који „моле“, „протестују“, у руке једнога новог органа који убија све што не вреди за живот.*)

По првој појави српских крсташа, Турци су слали и многе и најодабраније војске против њих. Мислили су да ће крсташима одмах охладнети воља за четовањем, чим виде турске аскере уамљене и накићене у ре-

*) (Што су се крсташке чете у при мах могле брзо опремати, гађању извежбати и храбро поћи у одбрану Српства поред погинулог Аксентија Бацетића, имају највише заслуга три Воје: Војни Поповић, (доцнији Војвода Вук), Воја Танкосић и Воја Н. Томић, којима није тада допуштено да воде крсташе, али су их прва двојица ипак доцније повела, а сва тројица у рату се сјајно одликовала.

... „Добар пастир јер што каже ином!
И сам својим потарђује чином“.

За то нарочито и помињемо њихова имена).

денике са стотинама метака као цинцарски коњићи такумом. Али ови нису били снег који мало јужнога ветра може растопити. Дочекивали су Турке (и ако им то није био прави задатак ни према малом броју) и страшно их тукли. После битака код Табановца, Петраљице, Пасјака, Козјака, Нагоричана, Гуглина, Мургаша, Паклишта, Небрегова, Малеша, Шталковице, Бељаковца, Велике Хоче, а нарочито Четирица и Челопека, Турци су изгубили вољу да гоне српске „комите“. Пре би ишли на шејтана (Ђавола) — говорили су — но на „српске комите“.

А храбри бугарски „дејци“, чим су спазили ову нову неман и окушали јој снагу, брзо су напустили и Карадаг (Скопску Црну Гору) и Куманово и Пчињу и Овче Поље! А знајући како народ у души не мисли о њихову раду друкчије но и они сами, а то је да се њихов рад не зове ослободилачки већ пљачкашки посао, они са страхопоштовањем скидаху капе пред српским убојитијим четницима и стругаху у Софију и друге безбедније крајеве. Тако је, уз мало борбе, уз велике шпијунске сметње и уз знатан отпор Турака, повраћено Српству само иза Куманова, у правцу Криве Паланке, Кочана, Кратова, Штипа, Велеса, преко 100 села.

Бујање овога покрета, изгледа, да је свом снагом спречавао службени апарат Србије, са разлога који ће се доцније извесно знати. Мислимо да је то било због наклоности Бугара за рад на споразуму, а, можда, и из пажње према Турцима који су Србији отворили границу онда кад је она водила царински рат с Аустријом.

Та одбрана Српства није могла бити без жртава. Изгинули су толики људи који су требали да живе и раде.

Ускок Аксентије Бацетић-Рујанац, из ужичке Криве Ријеке, оставио је своје кости код манастира Бељаковца, као шеф и војвода целе Пчиње и Карадага.

Његови дивни преводи с рускога, као и много најлепших написа у патриотскоме „Ускоку“, доказ су колики је српски губитак у њему. Храбре крсташке војводе: Анђелко Алексић, Богдан Југовић (Хајнц) из Београда, Бранивој (Брана) Јовановић из Шапца, војвода славишки, Драгомир Васиљевић, из Београда, Драгомир Гр. Протић, из ваљевске подгорине, Ђорђе Цветковић (из Свештана, тетовски крај), Ђура Иванишевић, из Црне Горе, Живојин Миловановић, из Крушевца, Лазар Кујунџић из Велике Хоче, Наше Јанковић из Прилипа, Чича Павле Младеновић из околине Куманова, Пера Тодоровић, из Београда, Петар Кацаревић, Саватије Милошевић, из Пчелице до Рашке, и други..... погинули су у сукобима за одбрану Српства, а уз њих и крсташки: Божа Кубурић, Веселин Веселиновић, Глигорије Ђорђевић, Груја Стевановић из Тајмишта гостиварског, Драгољуб Јовановић, из Ђуприје, Драгутин Стојковић, из Јагодине, Ђока Кумановац, Љуба Ђ. Танасковић, Коста Резанковић, из Крушја, Манојло Јовановић, из Прешева, Манојло Манасијевић, из Гостивара, Марко Вељановић, из Букојчана—Кичево, Милан Дридаревић, из Прилипа, Милић Срђевић, Милорад Михајловић, Мирко Кузмановић, из Мидица—Кичево, Михаило Т. Вековић, Михаило Кићић, из Ваљева, Михаило Н. Петровић, Новица Леовац, из Ужица, Павле Стојан Филиповић, из Степанца, крај Кумановски, Петар Маричић, Петар Поповић-Ташковић, Радош Васиљевић, Радоња Радловић, Ристо Поповић, Сава Јовановић, Сава Стефановић, Стеван Шутовић, из Змајевца—Ужице, Тодор Божићарац, Спира Савић из Турјака, тетовски крај, Спиро Николић из Рогачева, тетовски крај, Стеван Симјаковић, из Рогачева, тетовски крај, Стојан Здравковић, из Коњара, скопски крај, Стојан Новаковић, из Калуђерице—Пореч, Тодор Недељковић, из Бе-

лушја, Тома Васиљевић, из Драгачева Чачак, Харалампије Илић и многи други.

Ту нису, на жалост, поменути сви. Нису за то, што су им се у местима, кроз која су пролазали, придруживали нови крсташки. Али ће се доцније и они поменути. Та македонска четничка читуља има да се закључи пошто је Македонија слободна. Добре патриоте ваља да се постарају да у њу упишу све погинуле и предаду их црквама ради вечнога помињања.

У тој „вечној читуљи“ треба да се зна још и то: да је храбри војвода Глигор² (из Небрегова код Прилипа) био жртва најмљених убица из Бугарске, а син му, Антоније, да је погинуо као осветник очев; да су крсташке војводе Саватије Милошевић, Живојин Миловановић (поручник), Ђако и Лазар Кујунџић (учитељ), погинули издајом на Великој Хочи, борећи се до последње бомбе и последњег метка и сагорели у кули коју су сами западили; да је војвода Петко Илић пао од бугарске руке; да је Војвода Душан (Раде Радивојевић, учитељ у Велесу) погинуо око Бабуне; војвода Доксим Михаиловић (учитељ) погинуо сад око Куманова, а Спаса Гарда око Прилипа; војвода Ђорђе Скопљанче, због великих напора и борби, оболео и умро у Србији, чији је рад такође био веома успешан и храбро руковођен.

Све њихове кости леже сад у српској слободној земљи, и ми се надамо да ће имати ко да их прекади и помене! Жеља покојног Аксентија Бацетића, исказана једноме пријатељу на сну: како би желео да му кости леже у српској земљи — испуњена је. Кад га је пријатељ, на сну, упитао: „Како можеш сад и мислити на то, кад знаш да је Бељаковац у Турској и да Турци не би допустили пренос костију једнога српског кокомитског војводе?“ одговорио је кратко: „Па, *проширише Србију!*“. Чудно сновиђење, ваистину!

А шта да се каже о онима који су живи остали некаквим чудним случајем и ако су многи од њих стотинама пута, у разним окршајима, гледали смрти у очи и, што је још важније, војеваше без и једне мрље на српско име, без и једне пеге за сјај српског оружја.

И да ови неустрашиви борци нису схватили своје добровољно одметање у чете као најузвишенији позив, и да га они, свим својим радом, нису толиким сјајем увенчали, зар би успешно свршени рат Србије могао имати у крсташима и људе најбоље спреме и надања и најбољу децу из првих кућа? Зар би толики ваљани наши учитељи из Турске узимали учешће у крсташима и гинули?

На та питања могло би се одговорити само речима славнога Његоша:

„Што су момци прсих ватренијех?
Што су они?... Жертве благородне,
Да прелазе с бојињех пољанах
У весело царство појезије“...

Ми не знамо који би био бољи пут од овога за царство појезије, и жалимо што немамо тога божанскога надахнућа да, место помена, опевамо све хероје и сав херојизам којим се одликовала и српска војска, и ускоштво, и крсташтво. Али надамо се да ће „покољење за пјесну створено“ имати ускоро и своје песнике, као што је имало и *чесшише* грађане.

Кад ово кажемо, мислимо на Шапчане. Они су већ подигли споменик изгинулим војводама и четницима од 1904—1907, помињући им (непотпуно), на гранитном стубу, имена уз ове речи:

„Преко гробова овако светлих слобода ниче.
Жртвама овако славно палим Срби се диче.
Слава вам, Брано, Богдане, Лазо, и други јунаци!
Ваша ће имена вечно сјати кд сунца зраци.“

Слога Срба и Бугара. — Заједнички рат. — Подвале. — Незадовољство око поделе области и сукоби.

Завршили смо, што се краће могло, опис крвавих борби за народност.

Да поменемо сад, укратко, време братске слоге и заједничкога рада против општега непријатеља, Турчина, пошто је и тај врло кратко време трајао.

Највећа би нам била душевна наслада кад бисмо и крај, као и почетак написа, могли завршити са химном Балканском Савезу и слози Балканаца. Али је слога нанукла још за трајања рата, а сад се та провала све више и више шири!

Бугари су упрегли у службу своје грабљиве политике и Гешова, и Данева, и Станчева и све своје ситне и крупне владајуће политичаре, а притекли су им у помоћ и аустриски измеђари: Радославов, Мацаров и пуно других сопственика „поштено“ зарађених кућа по Софији. (Код Бугара су, како се мисли, сви министри после неколико месеци службе отаџбини, већ сопственици кућа од 100—200 хиљада!). За генерала Савова већ се говори, да је, услед рата, постао многоструки милионар!. Бар је њему лако објаснити ту тековину, кад га запитају:

„Или си га на сабљи добио?
Или ти је љуба доијела?
Или ти је од баба остало?“

Казаће на сабљи! и алал му вера ко у то посумња. С другима ће ићи мало потеже ако се Бугари ослободе притиска под којим су). —

И седи песник, Иван Вазов, није изоставо са својим песничким индатом. Све је скочило да докаже како оно, што су Срби и Грци освојили, треба дати Бугарској, „за љубав слоге Балканаца!“ Песнику Вазову

одговорио је наш песник Драгутин Илић, и ми бисмо се огрешили ако у овај напис, потпуности ради, не бисмо унели тај одговор који је објављен у „Штампи“, и гласи:

Ивану Вазову

„Питаш ме, шта сам? — Са прашних давнина
Размакни вео од прошлости наше,
Над Шаром кад нам копља заблесташе:
... Још док се не чу име Бугарина,
Ни дивље хорде, ни Ногаја хана,
Њива је моја овде засејана.

Ја знадем шта сам: од Средца до Дрина
Имена мога споменици стоје,
Векове *српске* они само броје —
И сваки камен, свака развалина
Од горског Дрина и иза Вардара
По једно *српско* име проговара

Небрате, пођи од стрмене луке
Где Преспа плава обале испира,
Па када у њој ти опереш руке
Од братске крви, светог Владимира,
Шта сам — рећи ће Јеванђеље оно,
На ком се, ти, онда, закле вероломно.

Јер то је крв та што у мени струји,
Чиста кб врело из горских дубина;
Мишцу си њену позна у олуји
Под топузином краља Милутина.
... И славна поља на Велбужду твојој
Нека ти кажу о имену моме.

Где и сад Арда и Марица ваља
Крвава тела заштитника твојих;
Над костурницом Вукашина краља,
Где труне спомен прадедова мојих,
Синове своје не посла Бугарка,
Већ света мајка Краљевића Марка.

А ти си, онда, у злурадој жуди
Здравно руку дивљег отимача
И, док сам своје остављао груди,
Крвави бедем испред турског мача,

Крв своју док сам за слободу лио,
О, Бугарине, кажи где си био?

Али ти шта си, што после Једрена,
Где браћа моја посејаше кости,
Подмукло, као над гробом хијена,
Сливницу штекћеш у помамној злости?
То мени, данас, треба ти да речеш.
Ти што слободу туђом крваљу течеш?“

... Код оваквог стања ствари, и код најбоље наше воље, не можемо овај одељак завршити веселим на- дама, радосним усклицима, нити скрити истину:

„Као што се грождје, пуно огња жива,
„Лишћем и ластаром кити и покрива...“

како би казао песник.

Да кажемо, дакле, онако како је.

Напред смо поменули да су се Бугари, после ласкавог и лукаво срачуњенога писања жидовске штампе о њима, заљубили сами у себе. Њихова сујета премашала је висину Витоша, Риле, Родопе. Њихов апетит није се задржавао на Мустафа-Паши, Једрену, Лозенграду, већ је мислио да може прогутати и Цариград, и Солун, и Скопље, па и Охрид. А ако „царот“ викне: „Марш, марш, генерале наш!“... још и даље: Румунију, Русију, Азију, Африку и т. д! ...

И код такве расположености у апетиту, заиста је једно од правих политичких чуда овога века: братство по оружју и заједнички рат Србије и Бугарске против Турске! Али да се и то разуме, ваља знати стање нове Србије.

Од владарске промене 1903. год. Србија је имала сталност какву никада дотле. У њој се зацарила пуна слобода мисли, вере, штампе и договора. У њој је заведена штедња, под независном јаком контролом; у њој је спремана војска, не за параду и леп изглед, него за рат. Набављене су и пушке, и топови, и муни-

ција, и барут, са стране, у колико се у Србији није могло изградити или стићи са изразом. Вежбао се и официрски кор, и војска, и цео народ припремао за велику задаћу.

Скупштине су биле слободно биране, посланици узимани из реда родољуба и ваљаних грађана, а владе састављане према расположењу Скупштине као представника целог народа. Краљ ничијим очима или ходу и држању није манисао, и радио је са тако одабраним министрима. И у српском народу, и у влади српској, и на двору, владао је дух слоге и тежње да се Србија ојача. С ким и чим треба радити, и који ће бити пријатељи а који непријатељи, то је знано било свакоме Србину, од чобанчета у колеби до владара у двору.

Противу споразума с Бугарском, на поштеној основици, нико ништа није имао. Још више: владе у Србији баш су истицале споразум као спасоносан.

Један од најидеалнијих, најписменијих и најенергичнијих српских политичара из млађих људи, покојни Света Симић, био је постављен за посланика Србије у Софији. Он је био познат и као најоданији присталица слоге између Бугара и Срба. И да му влада није наредила, рачуна се да би сам, по својој јакој интелигенцији и вери, на томе радио.

Али успеха није било. Бугари нису пристајали на српске, а Срби нису могли на бугарске захтеве. Међу виђенијим српским политичарима, мало даљим од владе, створило се, мало по мало, веровање, да од споразума с Бугарима не може бити никада ништа.

У тој вери нарочито их је притврђивала чињеница: да у Бугарској све зависи од владареве воље. И кнез Батемберг (сем за владе свемоћнога Стамбулова) и краљ Фердинанд радили су у Бугарској како су год хтели, не питајући своје ministre и не дајући им разлога за своју вољу, као ни марвени лекари за „ординације“

својим четвороногим болесницима. Сем тога, сам краљ Фердинанд једнако путује, и то махом у Аустрију и Немачку. Кроз Србију пролази без шума и јава, и само зато што мора. За какав нарочити његов акт „куртоазије“, није се у Србији никада ништа чуло. Изгледа да је овај отмени и скроз уљуђен владар, зебао да му бугарски шовинистички дрекавци не замере на ма каквом знаку међународне пажње према Србији! По свему томе могло се мислити да он није сагласан са српском политиком, већ са оном против ње.

Стога је сазнање, да су у савезу Србија и Бугарска, заиста било право чудо. Кад се нешто наопако развија, онда, кад изиђе на добро, то и није ништа друго до чудо.

Како се дошло до тога споразума, то се још не зна. И то, код толикога труда да се нешто разазна, служи на част владама савезничким. Та велика особина ћутања, у којој су Енглези били увек први, показала се корисна за Балкански Савез.

Изгледа да су српски политичари у томе све надмашили. Они су, вероватно, нужност тога ћутања и другом савезнику под заклетвом натурали. Без тога се не би могло разумети да је познати бугарски првак, сав отворен као непоплетени кошари, све до сад могао очувати тајну садржину споразума, те је није одао, као неко његов, раније договоре Србије и Бугарске о царинској унији!

Овај савез подигао је до невероватне висине углед оба владара. Он је, до скорог покисле, зловолне, на можда и недовољно углађене државнике Србије и Бугарске, попео на степен правих државника, а војнике њихове и других савезника изнео на глас најбољих ратника данашњих војничких држава.

Та природна веза заједнице покушава се сад ослабити и искидати!

Ко је пратио политичке листове, ко је пажљиво читао отворене изјаве политичара кова Хлумецког и оне других аустријских политичара, тај је могао одмах умотрити с које се стране жели и подстрекава неслога између Србије и Бугарске.

Њу ствара ривалство две групе сила: Тројни Савез и Тројни Споразум.

Једини демон Србије и Српства, а и целог Словенства, по општем веровању, била је и остаје Аустрија. Она је ометала Србију раније, она је омета и сад. Она зна да Бугарска не може ни у ком случају, по праву, уз пристанак Србије и Тројнога Савеза, прећи на десну обалу Вардара. Али зна тако исто да би она то хтела. И она Бугаре у тој тежњи стално потпомаже. Нека они, мисли, уђу ту као клин и раздвоје Србију и Грчку и додирну се *са мојом Албанијом* коју стварам... Кад ми год затреба, лако ми је напујдати и Бугаре против Србије и Арнаута против Грчке, и обоје против ма које од те две државе. Кад, и ако дође време да пођем Солуну, Бугаре ћу бацити, ако морам, привремено у Србију до Мораве, а себи ћу заузети све Поморавље и све Повардарје....

Да је у том правцу било разговора између главара бугарске и аустријских меродавних кругова, изнео је лепо ту скоро један увиђаван француски политичар. А за такво веровање говоре и чињенице из садашњег рата које ћемо навести.

И ако је скоро извесно, да су се Бугари били споразумели са Аустријом о нападу на Србију, они су, ипак, стално претили Турској!

(Кад се с Аустријом нешто пакује, тако и мора бити. Код ње се никад не зна отворено шта хоће, као ни код врљава човека, са заманутом секиром, где ће ударити: где мисли, или где гледа!)

Било је више тренутака кад се рачунало да ће се Бугарска и Турска сударити, али — *до судара није дошло! За што? Из претходног разлога што се Бугарска није спремавала да рађује против Турске, већ против Србије.* Она је знала да њен ратни пут води: Једрену, Чаталџи, Галипољу и Цариграду. Она је *морала знаћи* и да су сва та места утврђена и колико свако од њих има тешких опсадних — градских — топова. Знала је да се градови и утврђења не узимају само „со раките и со краците“, већ првенствено јачом опсадном артилеријом. Бугарска, као што се зна, опсадне артилерије није имала довољно. И да јој Србија у прво време рата није дала своје опсадне топове и своју обилату војничку помоћ, ко зна како би се она провела? Па и после примирја она је добила и нове опсадне топове из Србије и нову помоћ. Значи, дакле, да се она није ни спремавала за рат против Турске; значи да она није заснивала савеза, већ неко други, много паметнији од њених управљача.

Кад се већ *морало* ући у савез са Србијом, вљало је утврдити и погодбе о томе. Па и ту су се Бугари показали неисправни.

Да би могли закључити уговор повољнији за себе, *они су обећавали све, а нису испунили ништа.*

Нада „подмлађене Турске“, најбоља војска њена, били су корпуси Македоније и Старе Србије: битолски, солунски, косовски, јањински. Све што је Турска имала опробано, фанатизовано и убојито, ту јој је било под командом најбољих вођа из реда Младо-Турака. И кад њима прискочи у помоћ 50—60.000 дивљих Арнаута и која десетина хиљада других пљачкаша („ешкије“), рачунало се на војску већу од 300.000.

Та војска, рачунали су Бугари, не може бити тучена само српском и грчком војском. За то ћемо ми издвојити од своје многобројније војске и помоћи је

при освајању Македоније бар са 100.000 (а прећутали су да им то треба за заштиту Софије!), али *за што* Велес, Прилип, Битољ и Охрид морају бити бугарски!

На тој основи, како се на памет пише, закључен је савез између Бугарске и Србије. Али рат је показао да су Бугари правили намерно лажан рачун. *Место да они даду помоћ, они су је тражили од Србије!*

Да је то тражење помоћи дошло после подужега ратовања, после каквог слома бугарске војске, или свршене војничке задаће српске војске, па да се и разуме и одобри; али то није било. На против. Још српска војска није свршила ни онако славну извојевану битку код Куманова, а Бугари су тражили помоћ од Срба!

Из једнога написа у „Пијемонту“ који је дао писац овог написа а који није побијен, види се да се г. Тодоров, бугарски министар финансија, већ био нашао у Нишу са председником српске владе и тражио српску оружану помоћ, а извесно и новац и муницију са војничком опремом. *То је било 10. октобра 1912. год. — дакле тек 4 дана по огласу раша!*

Зашто су Бугари тражили, тако рећи, и пре боја ту српску помоћ! Ми налазимо три врло јака разлога, а они су их, може бити, и више имали:

Прва је, што су хтели да онемогуће армији генерала Стејановића да прва заузме Солун. Они су ту славу и лак ћелепир себи остављали, али су их Грци преухитрили!

Други, што су хтели да оштријају уопште српске операције, како би их ситале скупије. Кад су Бугари тражили српску помоћ, још се није ни знало како стоји са војскама на нашем западном војишту. Али шта они маре за то?

Треће, што су одмах осетили да између песме и стварности — појезије и прозе — има огромна разлика,

и да они, без јаче потпоре, не могу ни маћи химном која се пева речима:

„Марш марш, генерале наш! „Раз, два, три, напред Блгари!“

Са тих разлога, они су хтели добити јако залеђе и — добили су га. *Цела армија генерала Стејановића (738 официра и чиновника, са 46.119 под-официра и војника са артиљеријом свега 47.868 људи), послаша им је, поред неких пукова српских, које су већ имали.*

Пошто је српска војска освојила Велес, Прилип, Битољ, после крвавих битака, којих извесно не би ни било да је и Степановићева армија била са својом војском, — та је помоћ још била повећана одашиљањем нових трупа, нових пољских и тешких батерија и инжињерије!

Кад се узме да су Бугари били дужни даши, по уговору, Србији 100.000 војника, а нису; и оно што су Срби њима дали, а нису по уговору морали, онда излази да је српска помоћ Бугарској изнела, у најмању руку, 150.000 војника! А што скоро је толико колико половина целокупне њихове војске! А са савршених 200.000 Турака и Арнаућа — најмање 350.000!...

Ако то није братски, а не само савезнички, онда ми не знамо шта би било!

Да пођемо даље.

Дошло је до преговора о миру. Бугарска није заузела Једрене, а тражи га. Срби и сви други слажу се с тражењем и веле да неће пристати на мир и помагаче Бугаре, док се год Једрене не заузме. Турци не пристају, и рат се наставља до освојења Једрена!

Зар то није честито од савезника, и зар то није самопрегоревање на њихову чисту штету?

Кад је Аустрија, видећи да је Србија сву сво војску растурила по Македонији, Бугарској, Старој Србији и Јадранском Мору, запретила да ће напасти

Србију свом својом силом, ако се не одрече излаза на Јадранско Море, за њу важнијег од свега, мислите да је Бугарска и један редак у новинама написала у корист Србије или и једну меродавну реч рекла у њену корист, и ако је излазак Србије на Јадранско Море био предвиђен уговором? Боже сачувај! А дужност јој је била да даде изјаву, бар какву је Србија дала за њен „Одрин“, чије освојење није било ни *предвиђено* уговором као за Јадране.

Црна Гора сатире своје најбоље јунаке, половина и више ненадмашних њених хероја од целе војске гине или се рањава око Скадра, не би ли освојила ту неприступну тврђаву првога реда, своје историјско место. Прискаче јој јаким одредима и својом убиственом артиљеријом у помоћ и победоносна братска српска војска, после врло напорног и скоро непроходног пута. Аустрија опет прети и изјављује да Скадар мора припасти Албанији, па ма био и заузет! Бугарска влада и штампа ћуте као заливени!... То је њена татарска захвалност, што је Црна Гора закључила с њом уговор мимо Србију!

Ако ово не би било неваљалство и неискреност, ми не знамо шта би се могло крстити тим именом!

Србија и Румунија добри су суседи од како су. Некада, још пре ослобођења, Срби су Румуне помагали, кад год су могли. То се у Румунији зна и с благодарношћу помиње. Изгледа да је та љубав Румуније толико јака према Србији, да је ништа не би могло поколебати.

Бугарска не би дошла до своје државе, да Србија и Црна Гора нису повеле рат за ослобођење хришћана на Балкану. Оне су ратовањем покренуле и силну Русију и младу Румунију у рат против Турске. И да није било и румунске крви, поред руске и српске, ко зна

да ли би Бугарска данас и постојала! Али Русија је, стварајући Бугарску, дала Румунији Добручу, у којој има нешто Бугара, а узела јој Бесарабију, из раније руску.

Ослобођењем Бугарске, Румунија, у ствари, није ништа добила: дала Бесарабију, узела Добручу; најобичнија трампа. Али то што у Добручи има и Бугара, толико је бугарске шовинисте дражило, да су они, у *службеном издању* свога генерал-штаба, означили Добручу као саставни део Бугарске, а у школама је звали бугарском!

(То је исто тако као кад би Србија у својим генерал-штабним картама службеног издања, означила као српски цео Шоплук, — Софијску и Видинску област, — зато што тамо живе Срби. Или кад би то казали за наше крајеве, који су под Аустријом, а Румуни за Ердељ, Буковину и тако даље.)

Румунија, знајући за све то шта мисле, раде и штампају Бугари, покренула је, за време борби, питање о Силистрији и повољнијој исправци границе. Бугари се буне на тај „безобразлук“. Српска влада, знајући за прави и руководни повод Румуна, и пре аустријскога подстицаја, ипак стаје на страну Бугарске, у једном врло оштро написаном чланку у владину листу!

Зар и то није један доказ превелике савезничке искренности Срба, која иде до осуде?

И код свега тога, Бугари траже да српска војска напусти Велес, Штип, Кочане, Прилип, Битољ, Ресан, Охрид, и ако их је Србијина војска освојила и ту оставила толике дивне јунаке, толику наду отаџбине, толике храниоце и браниоце породица!

Ми шврдо верујемо: да нема те српске владе, која ће смећи то најужашње извршиши. Најужашњи Бишољ, а нарочишо Прилип, значило би јонишшиши

целу нашу прошлост, целу нашу ејску борбу у којој је и Краљевић Марко, из Прилића, задобио вечиту славу, а све за то што су Бугари замислили да су са нешто сврзманшија појовских и нешто уцењивача, створили своју „сѣранку“! И оно што је српска војска заузела, има пријасици Србији и ником другом. Зато о томе није потребно ни речи више потрошити.

Бајагањштина.

Код све већ истакнуте духовне разлике између Срба и Бугара, уверени смо да ће се по неки читалац опет запитати: „Па, одкуда та себичност, неблагодарност, невера код Бугара? Зар и они не говоре језиком, којим и Срби, и зар не верују веру, коју и ови?“.

То је у истини тако, али ваља увек имати на уму да у Бугарима има нешто и татарске крви, која преноси с оца на сина, с роба на слободнога грађанина, све ружне навике порекла. Сем тога, Бугари су европски миражници: све су добили на поклон, и са тога су тако бесни. А Русија их је у Сан-Стефану толико размазила да они и не знају мере својих захтева.

Несебичност, благодарност, верност, увек су скопчане са извесним жртвама. Бугари нерадо чине жртве, те им је зато лакше бити овакви какви су.

Да нам се не би приписала зла намера, ми бисмо се могли послужити написом непристрасног бугарског писца, Алека Иваницова Константинова, родом из Свиштова, дакле несумњиво Бугарина.

Између других његових списа, онај под насловом *Баја Гање* за ово би био као поручен. Јер, *Баја Гања*, како Алеко мисли, има пуно у Бугарској. Они су сви грабљиви, муфтације, себичњаци и превртљивци.

И Алеко је хтео, износећи ту општију врсту људи онакве какви су, да их житоше и изложи презирању.

не би ли се утрли. Није у томе успео. То сад видимо и ми и цео свет. Али је за ту своју искреност мучки убијен у Пештери на дан првих словенских апостола, Ђирила и Методија, једне од ранијих година!

Баја Гање продаје ружин мирис (ђулијак) по Европи. Како му је кад корисније, он се јавља као бедни Бугарин, као трговац, па и као фабрикант ружина уља. Кад једе своју храну, понесену за пут од куће, он је тако крије од очију сапутника и тако је брзо смаже, као кад се лупи длан о длан. Кад се намете на част, слаже као торбарски пацов! Где год може да се муфте прочисти, провоза, проведе, преноћи, он је ту. Где има да се плаћа, он стругне и не плати сем кад га ухвате па двојица држе, а трећи кесу вади. Путујући преко Србије, он пита особље железница и амале: „Право кажи је си ли Бугарин?“ и, не чекајући одговора, додаје: „Ви сте сви Бугари, само се зовете Срби!“ Докази за то, њему су девета руна на свирајци. Он је у приликама, кад се цабе наједне и напије, и велики севдалија. У тако великом севдању изгледа да не би зажалио припалити чак својом жижицом цигару онеме, ко би му запевао омиљене песме његове домовине: „Богдане, Бог те убио!...“ или: „Украла се, еј, бабина сланина!...“ па и две жижице, ко би запевао: „Дед за-сучи, Вело момо, беле рукаве!...“ Руси су, за Баја Гању, час „опасни Козаци“ од којих га грозница хвата, а по некад и „једнокрвна браћа“, „ослободиоци“, „заштитници“ и т. д.*

* (Код све познате и раније и садање политичке превртљивости бугарске, која у силној Русији није непозната, изгледа нам неразумљиво до чуђења, држање службене, па добрим делом и несљужбене Русије. У њих још постоји глупо веровање службеним, до сад толико пута већ потвреним, речима кнеза Черкасског: „Болгары, это наше дѣтище, которое никогда не пойдетъ противъ насъ, которому суждено разиваться не иначе, какъ въ тѣсномъ сюзѣ съ нами....“)

Грех би био износити све радње и речи Баја-Гање окрњене и скраћене. Прочитати га целога, значи век продужити и познати каквих има Бугара. Зато ми, место даљег описа ових џабалугцијских типова, упућујемо читаоца да купи свеску 112. Српске Књижевне Задруге. Он је ту цео целцат, како га је Алеко написао, у лепом преводу пок. Аксентија Башете — Рујанца. Уверени смо да ће нам сваки читалац одати хвалу на тој препоруци.

Завршне мисли.

Из ових кратких, али неоспорно тачних напомена, види се:

1. *Да су Бугари били увек најокорнија раја*) шурека и да су због тога могли доћи до успеха у ширењу своје пропаганде и тамо где их никада није било као Бугара.*

2. *Да су они вероломно прекршили уговор са кнезом Михаилом.*

3. *Да за своје ослобођење нису ни малим прешом макли. Оно им је дошло као неочекивано и незаслужено наслеђе, које су им дали, у првом реду, браћа Руси, затим Срби и Румуни.*

Ако се, по лепим словенским речима: инструкција, јустиција, конституција, резиденција, којима се и браћа Руси и Бугари, још у званичности служе, суди да су они њихови „дѣтница“;

Ако се по именима на „ов“ (Стамбулов, Савов, Чангаларов, Паприков, Чалабрков, Муфтаџијов, Петров, Малинов, Икономов...), или на „ин“ (Петрин, Калин, Малин, Марин...), мисли да су то мида браћа, која одржавају успомену у именима прослављених Руса (Кутузов, Суваров... Минин, Нарашкин... итд.), онда ће се и ту преварити исто тако као и у веровању у њихову политичку исправност. На то разочарење неће морати дуго чекати.)

*) *Раја* на арапском значи — овца.

4. *Да њихово држање по ослобођењу показује крајњу себичност и највећу незахвалност ослободилаца.*

5. *Да је њихова терористичка радња у Македонији била варварска и управљена једино против Срба.*

6. *Да њихово стицање у Балкански Савез није дело њихово, да није искрено и да је засновано на лажним подацима.*

(Није без интереса ни то, што су Бугари имали нешто споразума само са Србијом. Са Грчком и Црном Гором не! Зашто? Изгледа само зато што су рачунали на успех Србије те им је требало да се с њом погоде. — На Грке нису рачунали и мислили су: „Баш да нешто Грци и зађу у наше крајеве, лако нам је ишћушкати их“. А Црна Гора нека „узме“ шта јој да наша тајна савезница Аустрија, од Србије или Албаније!“)

7. *Да ће тај савез они први нарушити, ако им се само не уступи оно што је други извојевао, а после и све друго што они зажеље да буде њихово. Изгледа да они и траже оно што им не припада, да би одмах, пошто им се то не да, „оправдано“ привли Аустрији!*

8. *Да што све лежи у крви њиховој, све према томе ваља рачунашти с једном чињеницом која се лако не мења.*

Колико ће о свему овоме водити рачуна Европа, државници савезних држава, а нарочито Пушкинова „рођена земља дуготрпљивости, земља рускога народа“ и други политички чиниоци, то ћемо ускоро видети и према томе тећи искуство за даљи рад.

Ми ово износимо ради онога дела народа који је тинуо за стварање трабљиве и непоуздане Велике Бугарске и ради оних који нису знали како су „од Илије пошћали Алија“, од Србина Бугарин!

Ово треба да знају и сви пријатељи Балкана и да добро воде рачуна о овим себичњачким особи-

нама Бугара, сличних ономе попу за кога српски народ каже:

„Кад се оре — поп не море!
Кад се копа — нема попа!
Кад се пије — попу двије!
... И још попу — право није!“...

А браћи Бугарима који поштено мисле, јуначки се боре и сматрају да правда држи земљу и градове, саветујемо да, после толике проливане крви и наше и њихове, упуте своје државнике, политичаре и новинарска шовинистичка пискарала, на паметније држање према Србима, с којима једино могу доћи до мира и благостања. Нека своје вође нагнају да мућну главом и нека се не варају да су само Бугари некоме потребни, а њима нико! „Нема тога ко с' не боји чега, да ни чега а но свога хлада!“...

Ономе пак, који чврсто држи управу земље у шакама и зна куда води политичка неисправност и вероломство, стоји на вољу или да буде у истини велики или да докаже да је: велики на слици, мали на престолу!

Додатак.

Овај напис био је готов пре, сад већ свршених, догађаја. Због сметњи није раније цео штампан. И сад можемо, ради његове потпуности, да унесемо и оно што се за сад десило.

Једрене је освојено. Њега су заузеле обе савезничке војске: српска и бугарска које су показале необичну храброст и издржљивост. Срба је ту било на 50.000 према 60.000 Бугара.

Српске тобције ту су показале да им нема такмача у свету и њихову се успешном дејству има да захвали што је ова тврђава првога реда освојена.

с мало жртава и са српске и са бугарске стране. Намерно помињемо „тобције“, јер су сви данашњи топови више мање једнаки. Као и добре пушке, тако и добри топови, само онда ваљају кад их води поуздана рука и вично око. А то су имале и наше тобције и наши пешаци, на славу њихову и отаџбине Србинове.

Обе савезничке војске добиле су зато највиша признања, а краљеви и владе једних и других савезника, добили су пуно честитака из целе Европе.

Министар Војни изговорио је у Народној Скупштини о српској војсци под Једреном, у главном, ово

... Бројно стање наше војске под командом генерала г. Степановића пред Једреном износило је: две дивизије (Дунавска II позива и Тимочка I позива народне војске) са градским и хаубичким пуком. Свега: 738 официра и чиновника; подофицира и редова 46.119 у обе дивизије. Кад се томе дода број људи хаубичког и градског артиљеријског пука, који је износио: 40 официра и чиновника и 971 подофицир и редов, онда је укупан број наше војске износио 47.868 људи.

За све време бављења пред Једреном наша се војска издржавала о трошку српске државе.

... У освајању Једрена наша војска имала је задатак да у заједници са бугарском војском:

изврши цернирање утврђеног Једренског логора, да тиме сузбије турску војску у саму тврђињу и да јој на тај начин пресеке сваку везу са спољашношћу;

да се на заузетим положајима обложне линије добро утврди за одбрану, како би сваки испад и пробијање турске опсађене војске могла успешно сузбити;

да спречи деблокирање опсађене војске; и, најзад, ако наступи потреба да се Једрене осваја, да узме активниог учешћа и у освајању.

Западни и северо-западни сектор Једренске маневарске тврђиње (који је опседала српска војска) био је најјаче утврђен и најбоље уређен.

То што је баш западни и северо-западни сектор Једренске маневарске тврђиње био најјаче утврђен и најбоље уређен, доказ срби и бугари

је да је тај сектор имао и *највећу војничку вредност* и да су једино та два сектора и била утврђена да противстану правилном, постепеном нападу.

Та највећа војничка вредност западног и северо-западног сектора проистиче отуда, што оба леже на главном операцијском правцу војске која би се од Пловдива кретала ка Једрену да га опседне и што се правилан и постепени напад најчешће врши на секторе који леже у правцу главног наступања.

Ето, на ове секторе, овакве војничке вредности нападала је армија генерала г. Степановића.

...У ономе што сам у кратким потезима изнео о уређењу Једренске маневарске тврђиње, о значају западног и северо-западног сектора, са стратегијског гледишта, и превази истих сектора над осталима, наведеном сам да су Турци, с обзиром на стратегијску важност Једрена, утврдили само северо-западни и западни сектор против правилног постепеног напада.

Из операција вођених у Тракији да се закључити, да Бугари нису мислили уопште ни нападати на Једрене, нарочито то нису помишљали у првом периоду војне до примирја. Мислили су само да га блокирају, а да главном снагом своје оперативне војске дејствују према Цариграду. То је било оправдано, јер би с падом Чаталџе био угрожен Цариград, и Једрене би и без напада морало капитулирати. После прекида примирја и поновног продржења непријатељства, ситуација се изменила.

Посада Једренска, прилично изнурена глађу, сада већ није могла дати овако силан отпор, како је то могло бити у почетку опсаде. Главни командант опсаде, генерал Иванов, решио се да ову маневарску тврђињу, која се пет месеци јуначки бранила, *заузме насилним нападом*.

У састављању плана за напад, у коме је узео учешћа и командант друге српске армије, генерал г. Степановић, решено је било: да се главни напад изведе на источни одбранбени сектор Једренске маневарске тврђиње, који је по свом фортификацијском уређењу био *најслабије ушпрђен*, па према томе релативно најлакши за освајање, а да се на друге секторе напада тако, да се на њих привуче што више непријатељске снаге, те да се олакша напад на источни сектор. Но поред овог задатка трупа на осталим секторима, т. ј. да на себе привуку што јачу снагу непријатељске војске, изрично је наређено било нашој армији, да се нападају и форови где се то укаже могућно.

Према оваком изрично издатом наређењу, и ситуацији која је тада постојала, наша је армија и поступила, па је не само привукла на се знатан део непријатељске војске, него је и форове пред собом један за другим заузимала, док нису сви и пали.

Турци су знали да је јача савезничка војска сконцентрисана према источном сектору тврђиње; они су то могли и раније уочити, а и приметити груповање снаге пред сам почетак напада. Они су према томе и већу снагу своје војске држали према томе сектору. Знатан део турске војске могао се привући на северо-западни сектор само тако што се напад изводио с енергијом и с одлучношћу. Неодлучним радом и простом демонстрацијом не би се могло ништа учинити.

Обе наше дивизије извршиле су свој задатак са највећом енергијом и примерном храброшћу. Да су оне свој задатак славно извршиле, види се и по томе, што се само нашим трупама предало на 17.000 турских војника са 300 официра. Један доказ да су наше трупе донста свој задатак славно извршиле јесте и у томе што је генерал Иванов, упутно 13. марта, по паду Једрена, генералу г. Степановићу, генералштабног мајора Шкајинова, који је, под ешарпом, у име генерала Иванова, честитао му на успеху и заблагодарио на јуначком и енергијном раду српске војске, који је *омогућио и олакшао пробијање и освојење источног сектора*.

...По добивеним извештајима, храбри бранилац Једрена *Шукри-паша* налазио се у фору Хадарлак, који је наша војска заузела.

...Шукри-паша се предао нашој војсци, и то XX пуку Тимочке дивизије, који га је дошпије упутно главном команданту, генералу Иванову.

...Укупан губитак у армији генерала г. Степановића под Једреном износио је: погинулих 453, а рањених 1917. Умрло од рана 26, умрло од разних болести 608. Болесних је било 19.327.

Српска војска била је прва на реду и у похвали при састанку Српске Народне Скупштине. Њу је шеф владе, г. Никола Пашић, поздравио у Скупштини овим речима:

Господо посланици! Прва наша помисао и реч, кад се данас овде састајемо, треба да полети нашој храброј и славној војсци,

Од дана кад смо се растали, протекло је више од пет месеци, и за то је време Народ Српски свршио велико историјско дело. Његова је војска за непун месец дана славно победила турску војску, ослободила браћу своју, осветила и овеселила Косово тужно.

Од једне славне битке ишла је муњевитом брзином другој. На Куманову је покајала Косово и повратила Душанову царску столицу, Скопље; на Присату и Прилици васкрсла слободу престоници Краљевића Марка; на Витољу показала целом свету својом сјајном, беспримерном победом, да нема граница појртвовању и војничким врлинама српске војске.

Те њене особине доведоше је до Јерејскога Мора; на тим је крилима она прелетела са Призрена славног преко малисорских и миридитских кршева на нашу стару и жељену Адрију.

Свршивши свој сјајни задатак, она се није одмарала, већ је похитала у помоћ својим савезницима, који су се исто тако храбро и славно борили. На Маричком пољу, са братском бугарском војском освојила је тврђаву првог реда — прву турску престоницу у Европи, и своје име везала за тај историјски светли чин.

Народна Скупштина, представница народа српскога, саставши се после свих славних победа наше витешке војске, под врховном командом унука Карађорђевог, нашег Краља, уверени смо, осећа с нама заједно неоодољиву дужност да искаже своју дубоку, своју неизмерну захвалност беспримерном појртвовању и челичној храбрости наших официра, подофицира и војника, да са поносом, заблагодари осветницима Косова, ослободницима старих српских земаља и да их поздравни речима које потичу из два душе:

Слава и вечна памет храбрим синовима српским, који оставише своје кости на бојном пољу славе и части!

Слава јувачним творцима великих историских дела, које нам је ратна срећа поштедела!

Српски народ, из осећања превелике захвалности према сенима палих витезова, који ослободише колевку славне наше прошлости, имаће прву бригу да ублажи губитак породица, које изгубише своје хранитеље, и да им посведочи своје признање што су умели однеговати и васпитати синове, из чије је крви синула новим сјајем светлост српског оружја.

Сем тога признања породицама, Српски Народ, верујемо, подићи ће на Косову вечити храм за успомену палих победника,

чија ће имена он чувати, упућујући потомство на велика дела, која слогом и криљу бране — увеличавају Отаџбину.

Нека је тим непрежаљеним витезовима вечан помен у Српском Народу!

Нека је вечна слава свима рањеним јунацима и свима храбрим борцима!

Нека је част и хвала свима који имаше учешћа у овом славном рату!

Нека је слава победним војскама наших савезника!

Победе Балканаца уопште, а Срба нарочито, нису изазвале дивљење и захвалу само ових највиших чинилаца у државама. Оне су добиле много шире признање и дивљење и ван службених кругова.

Сви јужни Словени добили су, тако рећи, крила. И ако је Србима ван Србије, Хрватима, Словенцима, забрањивано да прелазе у Србију и учествују у бојевима са својом браћом; и ако Србија није имала потребе да уврсти у борце појединце који су добежавали отуда, они су сви осећали да су српске победе и њихове. Према томе, сасвим је појмљиво што су на челу оних који су се дивили победама Срба, стајале најкултурније и најмногљудније вароши Југославије: Дубровник, Загреб, Љубљана, Сплет, Шибеник, Котор, Ријека и д. д. и т. д. Није непојмљиво што је близу 400 далматинских општина честитало те победе. Није чудо што се при испраћају тела једног умрлог српског државника са Ријеке у Београд, као по некој команди, било стекло све становништво и пожелело му покој души уз посмртне говоре који се онако топли ретко где јављају.

И ако је притисак званичног апарата аустријског силнији но игде, није, у први мах, ни он смео спречити те изјаве радости, нити забранити скупљање прилога по Босни, Херцеговини, Далмацији, Хрватској, Словенањкој, Чешкој и т. д. који су обилно чињени!

Највиђенији представници Словена Аустрије давали су, и непрестано дају, протесте што се Аустрија

окомила на Србију и омета је да у пуној мери искористи своје победе.

А и руске масе покренуле су се и заталасале, ма да се оне теже крећу. Матушка Русија усхићава се победама словенске браће, а посланици Думе на хладној Неви, захваћени силним замахом снаге Балканаца, шиљу Србима топлу честитку у овим речима:

Нас Русе до дубине душе угодно пошреса како верношћу српског народа према Балканском Савезу, исто тако и српска јединствена храброст и хероизам. Све се што пошврћује најбоље и најизразишије заузећем Једрена и ојсадом Скадра. И ако су у тим иштанима мање заинтересовани од Бугара и Црногораца, Срби су ипак и на једном и на другом месту примили и примилају главни ударац на себе. Ово несебично херојско предлицем целог света сведочи о величини духа српског народа, а што нас Русе и наговни да се дубоко, до земље саме, поклонимо пред вишеставом великог српског народа и изразимо најдубље поштовање његовим предшавницима и вођима.

И сама браћа Бугари, радосни што их је српска војска онако славно и јуначки помогла при освајању Једрена, а посредно и даље, осећају се обвезани захвалити јој се на тој помоћи.

Краљ Фердинанд први то чини, а за њим и шеф његове владе.

Генерал Иванов, командант целе војске око опсађеног Једрена, и ако, неоправдано, мало зловољан што је Шукри паша са штабом заробљен од српске а не бугарске војске, није могао ускратити дужну захвалу на јунаштву српске војске која је зато одликована од бугарског краља орденима за храбро држање. А горди генерал Ратко Димитријев, кога Бугари зову „Наполеончето“, изјављује и ово о српској помоћи:

...„Кад говоримо о Једрену, не могу а да не приметим, да је српска војска показала исту славу какву и наша. Ја сматрам ту чињеницу особито меродавном, и она може да послужи као изванредна и дирљива илустрација јединства, које постоји између наше војске и савезничке српске. Међу зидинама Једрена лила се подједнако и бугарска и српска крв. Савезничка војска као један човек изашла је противу заједничког непријатеља, задахнута једним мислима. То херојско братство сведочи о чврстости Балканског Савеза и уништава све што се прича о тобожњим озбиљним размирицама међу савезницима. Нека све ово што се догодило у Једрену заглуши дерњава шовиниста и нека сви разумеју да смо ми своји људи и да ми умемо да се споразумемо. Балкански Савез није закључен само за један дан. У њему су обилни задаци и он ће се показати од особене важности после свршетка рата, када се сврши коначна подела онога, што смо задобили крвљу.“

А какву би тек хвалу имали одати Србији: шеф бугарских финансија, санитета, интендантуре и убојног материјала кад прорачунају *шта су све* добили од Србије?

И гласови из савезничке Грчке нису изостали. Из масе похвала, ми дајемо места овој из Атине, од чувеног њихова новинара, Ант. Спилиотопулоса:

...„Победа на Једрену, по признању свију страних дописника, била је потпуно српска победа. Српска артилерија чинила је чудеса у свима нападима на град. Српска пешадија храбро се борила и с мушком одважношћу стајала на предстражама силне опсађене војске, а коњица српска, та чудесна коњица, која је и у Македонији, под кнезом Арсеном, свуда била присутна, свуда учествовала, била је прва, која је ушла у Једрене. Сами Турци, видећи да се бију са Србима, и да су успеси српски, хтели су и да преговарају са Србима о предаји града. И у тој прилици још једанпут се показао антички карактер Срба, који је одиста већ за причу, јер они, у пркос својим победама, нису хтели да увреде честољубље оних, уз које и за чији рачун су се борили, него су одбили предлог опсађених и упутили их на бугарског генерала Иванова, који је био главни командант опсадне војске!“

Све то, у вези са великим победама што су их српске војске задобиле на Куманову и свуда по Македонији и по Албанији, чини од Србије државу војничке предности првог реда и

превазилази чак и највећа očekivanja najboljih prijatelja Srbije. И одиста, у европској штампи до скоро говорило се само о бугарској војсци, прецењивана је сама њена вредност и држало се, да српска и грчка војска не заслужују ни да се о њима говори. За Србију се уопште говорило, да је држава друге или треће важности на Балкану. Али догађаји уништише та врло распрострањена мишљења и показаше да се Србија из 1912 и 1913 врло много разликује од Србије из 1885.

И заиста, од ступања на престо краља Петра I, Србија је, уопште, учинила велике напретке. Краљ војник није могао а да, пре свега, своју пажњу не посвети војничким питањима своје државе. Краљ, који је добио своје образовање у Сен-Сирској школи; Краљ, који је, служећи као поручник у француској војсци чинио чудеса од храбрости у француско-немачком рату, и који се, између осталог, нарочито одликовао у одбрани Орлеана под заставама славне пете страначке легије, — Краљ, који је, заробљен од непријатеља после херојске одбране, успео да се спасе и да продужи борбу за Француску у битки код Вилерсексел; најзад Краљ, који је, за време босанско-херцеговачког устанка у години 1875, показао се као прави јунак: такав Краљ није могао, кад је ступио на престо, а да не узме у своје руке препорука своје државе. И за неколико само година, под мудрог и патриотског управом краља Петра, без самохвалисања и без зарме, постаде силна војска, способна да победи на Куманову и да побере ловорике чак и на Једрену.

На све стране се признаје, да Срби имају право да се поносе победама своје војске и њеним успесима. А ми Једни, видећи у Србима братски народ и искрене савезнике, а везани уз то с њима старим везама и заједничким борбама, не можемо да се не радујемо њиховим победама и да не пљескамо, ловоровим венцима окићеним, јунацима, који борећи се уз Бугаре по савезничкој дужности(??), успеше да задобију својој отаџбини поштовање и дивљење целог образованог света.

Вреди поменути и један глас из већег списка г. Анри Барбија, дописника париског листа „Журнала“, који је пратио бојеве српске војске и који о њој овако пише:

...Од 2 октобра 1912 године, као ратни дописник „Журнала“, пратио сам кретање српске војске.

С њом сам превалио Македонију, а, сем тога, провео сам с њом неколико дана под Једреном, и пошто сам је посматрао пет месеци, не устежем се да кажем, да од ње нема боље војске.

Њена предност је ништаво ошкровењ за Европу, а мислим да нећу прешераши кад кажем и за саму Србију, јер, пре овога раша, није се знало за њену праву снагу.

Требало је неколико недеља српским трупама да потисну Турке из Старе Србије и Македоније, које су више од пет векова притискивали својим господарством!

По овим страховито брдовитим пределима, где су путеви само на мапама избележени, по киши и хладноћи, кроз сметове и кроз блато — и још какво блато! — српска се је војска кренула у фронту од 250 километара, прелазећи просечно по 22 километра на дан, илуструјући овај поход, који је и онако, већ сам по себи, страшан, скоро свакодневним победама, које су одјекнуле по свету.

Морам признати да сам, идући из Париза, био сигуран у шурску победу.

Храброст, живост отоманских трупа, била је легендарна. С чиме ће, питао сам се, младе савезничке војске моћи да изађу противу њихове издржљивости, фанатизма и њихова броја?

Оно што сам видео одмах по своме доласку, затим на путу од Београда до Ниша и Врање, као и оно што су ми очевити причали о мобилизацији, брао је поколебало, а затим и свим изменило моје убеђење.

Српско одушевљење ме је победило.

Цео народ је напустио са дубоким родољубљем своја огњишта. Оно пожртвовање себе и своје теквине, она решеност да победи, и присебност, морали су однети победу.

Догађаји су потврдили моје нове назоре.

Доцније, кад је завршен ратни поход, нашао сам се у Скопљу са генералом Ером, командантом артиљерије нашег шестог корпуса у Шалону на Марни. Он се користио својим једногодишњим одсуством и дошао као прост туриста, којег је привлачила српска војска, чија ћу узастопна јунаштва описати.

Било је то 18. децембра 1912 после месец и по тешког рата; мирноћа, дисциплина и свежина трупа изазвале су његово дивљење. Рекао би човек, да су изашли из касарне! чудно се он.

Генерал Ер је и један од великих шефова француске артиљерије. Као артиљерац, осећао је особито задовољство констатирајући, да је српска артиљерија, наша француска артиљерија сјајно одговорила своме задатку.

— Официри и војници искористили су код ње све што се могло, и похвале, којима они обасипају наше шокове, морају и м се обилно повраћати, изјавио ми је он.

А говорећи ми о српској војсци овако је завршио:

— Не могу се ни најмање ограничити у похвалама српске војске; то више није млада војска, то је једна велика војска!

Други један виши француски официр, пуковник Фурије, наш француски војни аташе при српској војсци, био је одушевљен као и генерал Ер, као и сви они који су ираћили овај знаменити рат. Он ми је лично написао ове редове:

„Вратио сам се из рата у Македонији, искушен дивљењем према српском војнику. Храбар, дисциплинован, издржљив, он подноси с чашћу све шетобе и оскудице у једноме рату у коме су материјалне погодбе изванредно сурове и шешке; он је вршио своју дужност са самоодрицањем и прожет најчистијим родољубљем.

Његови официри, у које је он имао апсолутну веру и који своју власт врше с толико благовољења колико и сирочости, показали су се на висини свога шешкога задатка.

Њихов дух за офанзиву и снажан пример који су она увек давали својом личношћу, заносећи своје војнике у борбу и подносећи исте заморе и оскудицу, били су најважнији чиниоци брзог успеха српске војске.

Обука артиљеријских официра, коју сам имао прилике изближе ценити, и вештина с којом су они умели употребити свој одлични пољски материјал, објашњава ону важну улогу коју је ово оружје имало у разним бишката, нарочито у оној код Куманова.

Био сам изненађен и одличном организацијом и успехом коморе.“

Благодарећи воловској запрези и преданости возара, комора је успешно осигуравала снабдевање српске војске намирницама и муницијом, и то под врло тешким погодбама, услед рђавих путова у Македонији.“

Закључци генерала Ера и пуковника Фурије убедљиви су. Али шта да кажемо о чуду: да једна мала земља од 3 милиона становника има једну тако знамениту војску од 380.000 људи?

То је јединствена сразмера! Оволики број се само може објаснити репком крејкошћу српске расе. Само велики број здравих и крејких људи омогућава добро држање сва шри позитив-

Ретким појавама алкохолизма и сифилиса код Срба објашњује се оно изванредно брзо оздрављење рањеника.

Српски је војник солидан и умерен, кажњавању једва да је било места.

У осталом, нашто и говорити још опширније о каквоћи српске војске, кад је је факта, чији сам ја сведок, и која износим у овој књизи, приказати у свима појединостима, и изазвати љубав према њој више него што би то могао ма који славопој?

Додаћу још само, да су сви родови оружја, пешадија, коњица, артиљерија, као и инжењерија и санитарна служба, показали у току овога рата најлепше и најређе особине.

Кад бисмо ређали све похвале, требало би нам штампати читаве књиге. Ту би, онда, добила места и она оцена белгијске лекарске мисије, која је дуго вршила службу у Бугарској. Она је записана у белешник једнога српскога резервног официра и овако гласи: „Најбоље и најлеменијије што смо у Бугарској нашли, то су — Срби“. Мислимо да је доста и ово похвала.

Уверени смо да српска војска неће остати само на овим хвалама и при овим ловорикама. Она ће од сад наставити још живље свој рад мудро и истрајно. Цела Србија помоћи ће је у стварању једне снаге која ће скорим догађајима, који се у Европи закувавају, изићи у сусрет и спремнија и одушевљенија и борбенија до коначног извршења свог обранбеног и ослободилачког задатка. Овај рат дао је витезе, будући ће — змајеве.

Примајући у братско коло наш део Срба из Македоније, сматрамо за потребно упознати их с оним, што им је турска цензура ускраћивала знати, са пророчким речима нашега песника, пок. Владе Јовановића, у песми:

Македонијо!

И ти си била некада славна —
Друга ти земља не беше равна!

Твоја се слава по свету вила —
И ти си некад поносна била!
Весџ се поклич по теби вио,

Македонијо!

Ти си споменик словенске славе,
Ти си још сведок борбе кржаве,
У коју Српство из Бојке стиже,
Па дичну тврђу Србицу диже,
Очајно бој се по теби био,

Македонијо!

Ти беше тежња Немање славног
Из оног доба дичног и давног,
Кад су се Срби у својој сили,
Још за јединство своје борили;
Кад се стег српски поносно вио,

Македонијо!

У теби Душан задоби славу,
И стави себи круну на главу;
У теби беше Душанов престо —
Скопаџе му беше престоно место,
Ту је и закон Србим добио,

Македонијо!

Ти беше адем цара Душана;
Ти беше земља Југа Богдана;
У теби Хреља задоби крила —
Та ти си некад на гласу била;
Весџ се поклич по теби вио,

Македонијо!

У теби беше Момчило славни
Ког памти песма из доба давни;
У теби Прељуб витешки влада;
У теби беше сила и нада
Весџ се поклич по теби вио.

Македонијо!

Велес је некад друкчије сјао,
Кад је Оливер њиме владао,
А Солун беше страх за Турчина,

Са бојне славе болног Дојчина,
Та и Серез је друкчији био,

Македонијо!

Бијаше варош дична и мила —
Ту је царица Српска седнела,
Душана силног љуба Јелена
Дичнија беше чак и Водена —
И њен је понос друкчији био

Македонијо!

Ти некад сјаше ко сунце јарко
У теби беше Краљевић Марко,
У теби песма витешка поста,
У теби спомен на прошлост оста,
Кад је се Марко с Турчином био,

Македонијо!

Онда кад беше словенско доба,
Ускрсе твоја слава из гроба,
А када Српство у слави сјаше,
И ти у њему моћна бејаше
Весџ се поклич по теби вио,

Македонијо!

Али кад на кобном Косову пољу,
Негдашњег српског поноса неста,
И твоја слава у часу преста;
И тебе нађе удес нио,

Македонијо!

И ти у турске окове паде :!
И тебе Турчин тлачити стаде:
И ти са Српством роб турски поста
И ти претрпе много и доста.
Таман те облак беше покрио :!

Македонијо!

И сад си јоште у тешкој сети,
Нема те јоште нико да свети,
Јоште се само душмани ломе,

Да те подвргну жарму новоме,
А сваг се прави пријатељ мио.

Македонијо!

*Али ће скоро ведар час доћи,
И твој ће очај у брзо проћи,
И твој ће сјај ускре да стигне,
Чим Српство бојну заставу дигне;
Чим дође тренут дичан и мио.*

Македонијо!

*Твоје ће дуге муке престати,
Твоја ће слава оиет блистати;
Твој ће се углед оиет иодићи,
Ти ћеш све своје жеље достићи,
Прилић ће бити што је и био*

Македонијо!

Нема сумње да ће овај испуњени песнички сан раздрагати до скоро ропске Србе сада слободне Македоније. Слобода ће их увести у свет, у живот, у рад, у стваралаштво које је прекинуто било варварском наредом после пада Српске Државе.

Али каквим ће се пророчким сном тешити она наша још неслободна браћа, код које су се и гусле, и отпорност и борбеност, више испољиле него игде? Кад ће бити своји и слободни они, чији најбољи синови гинуше за слободу и славу других, а своје не обновише?

Зар за потомке Вукаловића, Зимонића, Сочице, Љубибратића, Контића, Ковачевића, Зиројевића, Косановића, Ризванбеговића, Капетановића, Дадића, Сокобаја и толиких других витезова, да слобода још стоји затворена и недоступна?

Зар дивно племе Јанковић-Стојана, Смиљанић-Илије, Мочивуна, од Задра Тодора, Ивелића, Милора-

довића, Прерадовића и других, да тек тада позна слободу кад га туђе бродовље искрца где ван рођене груде?

Зар просвећени потомци Звонимира, Зринског, Франкопана, Кватерника, Јелачића, Штросмајера и масе одличних родољуба и војвода, да још и сад очекују своју слободу и право самоопредељења од разних туђинских добеглица и душмана?

Зар ведри и бистри сопственици земаља и шајки, чији су претци својим грудима, као чврстим зидовима Јерихона, задржавали турске бујне вале да, једним замахом дамаскиње, не пониште сву културу запада, заједничку својину слободних народа; зар потомци оних јунака које смо у овој књизи већ поменули, да се још не смеју веселити победама своје браће, из бојазни од казне и глобе?

И ево да та питања још наставимо.

Зар се може дуго држати притисак људи тако сјајне прошлости који су је свесни и њоме поносити? Зар се може народу с толико много отмених, скроз образованих, патриотски надахнутих првих синова, спречавати и на даље самостални живот?

Чини нам се то немогуће, јер је и дух словенства жив, живљи но икад до сад, и неће бити далеко дан када ће и тамо, код слободне нам браће, која с другим словенима чине већину у сада непријатељској нам држави: „громови загрмити, стегови се развити, покличи се заорити, забурборити токе, затреперити перјанице, зазвекати сабље и чути се неспречена и ничим непомућена лепа народна нам песма као одјек силног духа народног“, како је казao један приповедач који је са тих страна и познаваo је душу народа.

Наше „Завршне мисли,“ и ако су засноване на сопственом размишљању и прочитавању мисли других, нису саморасле ни нове. У политици, у којој се већина радњи завија „у девет поњава,“ како наш народ вели,

за оно што се жели очувати као тајна, не може се ништа ни тврдити поуздано, док се све те, или бар већи део тих „поњава“ не открије. Председник српског министарства и министар спољних послова господин Никола Пашић, држао је у Српској Народној Скупштини говор 15. маја ове године, којим се, у неколико кида веза са тога што је, као тајна, било везано, али су је браћа Бугари почели били лажно и бајагањски саопштавати. Икад је тако почело, онда „Слабо везано, боље да је одрешено.“ У колико су наше мисли већ раније изнесене, тачне или на талин, на памет, писане, то ће се из тога најпоузданијега говора г. Пашићева, најбоље видети. Он, у изводу, гласи овако:

...Ратни догађаји, благодарећи савезу свију балканских држава, развили су се широко и далеко изван оквира, који је уговором српско-бугарским био предвиђен. Многе чињенице, које су у Уговору претпостављане, измениле су се у току рата, а неке још и уочи рата.

По уговору Србија је имала неоспорно право на приморску шеришорију, која је за њен независни живот од највеће важности била, на територију коју је она са великим и скупоценим жртвима освојила.

Велике Силе доводе одлуку да се та територија уступи Арбанији, и на тај начин Србији спречавају да задржи онај крај, који је уговором предвиђен и њој додељен, и који за њу има највећу важност!

Србија је стављена пред алтернативу: или да се покори захтеву Великих Сила, или да се упусти у рат с Аустријом и Италијом, које су изјавиле на Амбасадорској Конференцији, да Србију ни у ком случају не могу пустити да изађе на море са својом територијом. Рат с Аустријом и Италијом омео би рат с Турском и довео би у питање све тековине, које су савезне балканске државе постигле. Србија је жртвовала онај крај, који јој по уговору припада као неоспорна територија и који је она фактички и освојила, у интересу својих савезника.

Велике Силе, на захтев Аустрије, одузеле су од Србије Приморје, и *шике* су збрисале ону *шачку* у уговору савезника, која Србији намењује приморје, да би Бугарска могла добити намењене шеришорије од Старуме и Родоје до Једрена

*Сама ша једна измена у уговору довољна је да потврди, да је Србија лишена једне најважније шековине, и да је *шике* стекла право на накнаду од стране Бугарске.*

Ма колико велика била територија, која би се Србији у Македонији уступила, она не може да јој надокнади потпуно онај губитак, који је поднела спасавајући своје савезнике губитком гаранције за своју политичку и економну независност.

То је највећа и најкрупнија измена у савезном уговору. Она је дошла непредвиђено, као *forse majeure*, и она се мора у рачун узети при подела задобивене територије.

Друга, скоро тако исто крупна, измена настала је продужењем рата после првог примирја.

Мир се могао закључити с Турском још тада да Бугарска није тражила да добије Једрене и земље источно од Једрена. Главни циљ рата постигнут је био тада, када је Турска тражила примирје ради закључења мира. И она би мир закључила да се Бугарска хтела одрећи Једрена и Тракије.

Србија вршећи лојално своју савезничку дужност, на коју Бугарска није имала права рачунати по уговору, стајала је са целом својом војском скоро пет месеци, подносећи још нарочите жртве у људима и материјалу да би Бугарска добила Једрене и Тракију, да би добила територију, на коју при склапању уговора она није претендовала.

При склапању уговора она је изјавила да не претендује на Једрене и Тракију, *јер ша земље спадају у сферу самога Цариграда и Мореула*. Али у току рата измениле су се прилике, *и али су извесни обзир*, и она је могла добити и те територије, ако би их освојила.

Србија је поднела те огромне жртве с уверењем, да тиме добија право тражити од савезника накнаду у територији на другој страни.

По уговору Србија је имала права да добије Приморје, а Бугарска није имала права по уговору да добије Једрене и Тракију, јер су тада, кад је уговор између Србије и Бугарске грађен, Једрене и Тракија били изван могућности претензија бугарских, Уосталом, и сам ток рата је показао, да Бугарска на Једрене и на Тракију источно од Једрена није раније мислила. Велике Силе одузеле су од Србије земље, које је она освојила и које је Турска од ње некада отела била, а допустиле су Бугарској да освоји земље, на које Бугарска није претендовала, које је Турска нарочито бранила, због којих је и једну револуцију имала,

због чега су преговори о миру у Лондону прекинати нарочитим наваљивањем Бугарске, и због добитка којих земаља је и рат продужен за неколико месеци. Велике Силе истакле су принцип етнографски да одузму од Србије Приморје, а нанустиле су тај принцип кад је Бугарска тражила Тракију!

Из свега овога следује, да су Велике Силе својом интервенцијом пореметиле основе балканског савеза доушњајући једној страни да добије оно, што уговором није предвиђено, а другој да не добије оно, што је по уговору предвиђено и што је задобивено било.

Тај добишак с једне стране и тај губишак с друге стране мора се узети у оцену при подели територије задобивене савезном војском.

Овим главним и основним изменама у уговору треба додати још следећа два одступања од уговорних обавеза.

По савезном уговору и војеној конвенцији, Бугарска је дужна била послати 100.000 бораца на Вардарско Војниште, које је по оцени Војне Конвенције између Србије и Бугарске, дакле и оба Главна Генерал-Штаба, узето као претежније и важније.

Уочи рата, 23 Августа и 15 Септембра, Главни бугарски Генерал-Штаб тражи да се одступи од уговора и да се Бугарска ослободи послати 100.000 бораца на Вардарско Војниште. Стојећи пред непосредним догађајима, Србија је допустила да Бугарска употреби војску, која је намењена била Вардарском Војништу, на Маричко Војниште, али је услед тога морала да повећа своју војску на Вардарском Војништу, и то у почетку до 360.000, а доцније преко 400.000.

Не желимо улазити у испитивање побуда, које су нагнале Главни Генерал-Штаб Бугарске да тражи појачање маричке војске. Али се мора признати да су оне морале бити важне, кад су га нагнале да тражи одступање од уговорних обавеза. Он је сам могао ценити да је незгодна за ауторитет Главног Штаба ова промена, пошто она наводи на мисао да пре 4 месеца није правилно оценено снагу бугарске војске, или да жели сад дати војној акцији други правац.

Сваки ће признати да измена једне уговорне обавезе, вуче за собом неминовно измену других обавеза. Одузевши уговором обећана помоћ, приморала је Србију да шу изразити својом војском, да поднесе неке жртве, него што су у уговору предвиђене биле.

Србија је ишла на Вардарско Војниште с већом војском него што је уговором предвиђено било, а Бугарска с мањом.

Према томе логична је последица тих промена, да се мора изменити и подела територије, уговором предвиђена, у том смислу, да Србија добије више, него што јој је намењено било уговором савезничким.

У току рата показало се да Бугарска није имала довољно војене снаге, и после пренашања своје вардарске војске на Маричко Војниште, — да победи Турску, или да је нагна на тражење мира. И Бугарска је принуђена била тражити од Србије и директну помоћ за Маричко Војниште. Србија је послала Бугарској у помоћ близу 50.000 војника, и модерну опсадну артиљерију коју она није имала. С том помоћи Бугарска је држала непријатеља на Чаталци, и после друге опсаде освојила јуришем Једрене.

У нашем савезном уговору нема ни помена да је Србија дужна била слати помоћ бугарској војсци на Маричко Војниште. На против, по уговору је дужна била Бугарска да пошаље 100.000 бораца на Вардарско Војниште. Догађаји су се тако развили, и показали да су претпоставке у уговору нетачне биле, јер се показало на делу, да је потребна била помоћ Бугарској, а не Србији. Са извесне бугарске стране тврди се: да су измене војне конвенције дошле услед споразума Главних Генерал-Штабова од 19 Јуна, 23 Августа и 15 Септембра. То је шврћење кроз неосновано. За свакога ће јасно бити да шефови Глав. Ген. Штабова, као потчињени органи Врховне Власти, не могу мењати међународне државне уговоре без нарочитог и надлежног опуномоћења. Међународни уговори могу се мењати само на онај исти начин на који су постали. Шефови се могу споразумевати у оквиру утврђених чињеница, али не могу мењати величину војске, која је уговором одређена, или решити да уместо оне помоћи, коју Бугарска треба да даде, да се она ослобођава од те обавезе и још да Србија даде око 50.000 бораца и опсадну артиљерију.

Тај вишак жртва, које је Србија поднела, вршећи лојално дужности савезничке с погледом на заједнички циљ да се противник победи, и примајући већи терет на себе само да обезбеди општи савезнички успех, — мора се узети у оцену при подели шеријорије.

То су догађаји, који су пореметили основе нашег савезног уговора. Једни су дошли као нека надмоћна сила — force majeure — која је порушила предвиђену поделу шеријорије; други су се показали као последица нетачног цењења ситуације у времену кад је уговор склапан: нејачног цењења војене моћи једне

и друге уговорене *целине*; а трећи су дошли што су ушле у рат четири балканске државе место две, уговором предвиђене.

Из тих разлога, које смо овде изнели, тражимо ревизију уговора савезног, а не примену једне одредбе уговора, кад су друге из основа измењене. Ако с обе стране буде оне исте добре воље, која је била при склапању уговора, ревизија уговора и подела задобивене територије извршиће се тако исто пријатељски и братски, као што се склопио сам уговор.

Ми нисмо она страна, која тражи да се уговор сада мења, *јер је уговор измењен уочи и у шоку раша*. И то једне његове измене дошле су отуда што Бугари нису могли да испуне своје уговорне обавезе, а друге су дошле отуда, што су се Велике Силе умешале и спречиле извршење оних одредаба, које су уговором предвиђене биле и које су за Србију биле од највеће важности.

Сви они, који говоре сада као да *ми тражимо измену уговора*, који треба да буде светиња за обе стране, нису правилно обавештени о стању ствари, јер не знају да је уговор *давно шоком долађаја измењен*. Они не знају да се сада тражи само да се досадашње измене доведу у склад с осталим обавезама, те да обе стране подједнако задовољене буду, како би уговор о савезу могао и даље остати у важности.

Ми смо изашли с нашим писменим предлогом пред Бугарску Владу још фебруара месеца, да уговор треба подвргнути ревизији, а пре тога усмено смо изјавили жељу за ревизију уговора, и молили смо Бугарску Владу да се та ствар сврши између једне и друге владе, без узнемирења и увлачења јавног мњења и увлачења Великих Сила у наш спор око поделе територије...

...Разлозима, које смо изнели, и који оправдавају наш корак, могу се додати још и многи други у које нећемо овде ближе улазити. Поменућемо од њих само неколико.

1. Губитком јадранског приморја и стварањем Аутономне Арбаније, која се увлачи као клин у Стару Србију — *улањена је знајно шеријорија коју Србија добија*. Сразмера територије, која је пређе између балканских држава постојала, знатно се мења међу балканским државама тиме, што Србија губи територију приморску, а Бугарска добија више него што је претендовала. Услед тога Бугарска би добила доминирајући положај над свима балканским државама, што би неминовно повело трвењима и сударима, које би требало решењем Балканског питања избећи. Принцип равнотеже, и ако се не може потпуно извести, може се

бар приближно остварити, ако две балканске државе, заједно узете, буду приближно толико велике, колико и Бугарска.

2. Још већи и осетлији губитак за Србију лежи у губитку слободног, независног пута, који јој осигурава додир с осталим светом, и који *јој ујемчава независни економни животи и развој*.

При склапању савезног уговора са Бугарском, Србија је *највећу важност долагала на добијање Јадранског приморја*, јер јој је оно могло осигурати независан живот. И ради добијања Приморја она је много попустила у другим питањима, па се могла задовољити и са територијом, која је линијом уговорном за Македонију означена била, јер је могла да има неколико пристаништа на Јадранском приморју.

Кад јој је Приморје одузето, одузета су јој и јадранска пристаништа, одузет јој је *независни економски животи, а сада је она приморана да осигура своју економску независност на друге начине, који јој не могу никако даши равно еквиваленши, него тек онолико колико јој, долађајима саворено, ново стање доушши*.

Србија је принуђена да обрати своју прву бригу на то: да осигура себи пут извоза и увоза на Солун. А то ће постићи ако се постара да железнице које воде из Скопља к Солуну и од Битоља к Солуну — не могу бити затворене за њен увоз и извоз.

До тога, пак, Србија може доћи, само ако буде имала непосредни додир с Грчком.

Србија се мора чувати таквих граница, које би могле спречити њен увоз и извоз. Ми смо сада с Бугарском у пријатељству и у савезу, али се времена могу изменити без наше кринице (као што је било за време анексије Босне и Херцеговине када смо такође били у пријатељским и савезничким односима са Бугарском па се је ипак, против наших интереса, анексија извршила), па нам могу Аустрија и Бугарска затворити сваки додир с осталим светом — могу нас ценирати и принудити да примимо такве услове за трговину какве оне буду диктирале. Кад је прва и најпреча дужност сваке државе да се брине о својој независности, онда се не може Србији замерити што, гледајући у своју будућност, води озбиљну бригу о осигурању себи таквих граница, после губитка Приморја, које неће сметати њеном развоју. Знам да ће се наћи и таквих људи, који могу рећи: „Па шта ће Србији друго пристаниште кад ће добити јадранском железницом извоз и увоз робе преко Драчког пристаништа?“ Али не треба губити из вида, да Арбанија још није створена, да јадранске железнице још нема, а међутим Србија мора живети и

трговину водити свакога дана. Због тога Србија мора још *сада* себи осигурати погодбе за слободан извоз и увоз преко солунског пристаништа. А ово, како рекосмо, може постићи само тако, ако буде имала с Грчком заједничку границу на десној страни Вардара.

Бугарска не може тражити да се подела територије међу балканским државама строго изводи на принципу етнографском, јер би она по том принципу морала напустити Једрене и многе земље у Тракији, и јер би по њу најосетније било кад би морала напустити Јеџејско приморје и пристаништа његова, а о приморју црноморском и да не говоримо! То исто важило би и за Грчку. На основу принципа народности, она не би могла добити Солун, нити би могла добити, тако названи, хинтерланд Солунски. Не би могла имати ни добре географске границе у Епиру и Тесалији. Али кад се узме у обзир колико Грка потпада под Бугарску, онда јој се не може одрећи право да један део Словена уђе у њену државу.

... То исто важи и за Србију, у односу Словена македонских, — који су се пре борбе за егзархат и установе егзархата, до почетка шесетих година, прошлога века, називали Старо-Србима и Словенима, а после установе егзархата почели су се неки од њих називати Бугарима. Међутим, судећи по резултатима свих непристрасних испитивача, њихов језик и остале народне особине стоје по средини између српског и бугарског обележја. Отуда се дају растумачити и те чудновате појаве да једно село назива себе дуги низ година српским, а после из буди којих узрока мења свој национални назив и назива се бугарским, или да се један део села назива српским а други бугарским, и ако говори истим говором и има исте обичаје и навике.

... Међутим не треба испустити из вида, да су некада све те спорне земље у Македонији биле српске земље, и да су их Турци од Срба отели.

... Уговор је измењен још за време раја. Сада се не тражи његова измена, него се тражи да се учињене измене доведу у склад с осталим уговорним тачкама, да се тачка која говори о граници доведе у сагласност са чињеницама, које су се десиле за време рата.

Да су се Србија и Бугарска строго придржавале уговора, успех у рату не би се постигао. Само одступањем од уговора могли су се добити историски резултати, који су се добили.

Колико смо ми лојално вршили савезнички уговор, може сваки оценити по овоме факту. За време решавања питања о

аутономији Арбаније и повлачењу српских трупа са Приморја, предлагана је Србији цела Вардарска долина са Солуном, само ако се добровољно одрече Јадранског приморја. Србија је одбила тај предлог, и ако је по њу врло користан био, јер је уверена била да би повредила савезничке интересе. Тако исто говорено је Србији да њени интереси не захтевају подржавати захтев Бугара да се задобије Једрене и земље у Тракији, јер Србија, не може добити више територије него што је предвиђено, па је Србија и тај предлог одбила, јер се носила дубоким уверењем да лојална помоћ, ако и није обавезна, мора се признати и наградити.

Балкански савез достигао је својом снагом велике историјске резултате. *Дужности му налаже да сва четири савезника између себе сложено расправе сва питања, која међу савезницима постоје, да расправе брашски и сложено и питање о подели шеришорје, и да, на тај начин, савезничке везе што јаче учврстаје и оставе на исто широј основи.*

После овога извештаја шефа владе, јавили су се за реч и говорили посланици: господа Стојан Рибарац, Павле Маринковић, Милорад Драшковић, Марко Трифковић све бивши министри, и посланици Драгиша Лапчевић и А. Жујевић. То је свега 6!..

Да је бугарско Собрање било сабрано на веће после оваквих и оволиких победа бугарске војске, после каквих се победа своје војске, састала Српска Скупштина, извесно је да би се цело Собрање јавило за реч. Ту би било доста такмаца познатоме дорату сестрића Душанова, Милош Војиновића, који, поносан што носи тако славна јахача:

Диге главу јури кроз сватове,
Обарајућ' коње и јунаке,
Док не стигне коња царскога...

Да, да, сви би се гурали да уз господу: Данева, Маџарова, Радославова и многе друге — „ове“, уграбе реч и изгрде Србе. Ту би, извесно, било „Збора много — Хвале много — А памети? — Бог ће дати“...

У Српској Скупштини, међутим, свега тога није било. Хладно, као што пажљиви лекари хирургије врше своје послове сасецања појединих болесних делова човекових, тако су српски посланици, претресали наш спор с Бугарском. Они су знали да само онда и онде:

Где с разлога више не налази
Језичина онда се — исплази,

те су зато и цео спор хладно ценили. Много би нам простора заузели сви ти смишљени говори, и за то ћемо из њих издвојити један, у изводу, који је изговорио преставник најјаче опозиционе странке у народу, на чијим је опсежним, и врло јако истакнутим непобитним разлозима, заснована и одлука скупштинска.

Господин *Милорад Драшковић* казао је ово:

...Без нашег споразума с Бугарима рат би био могућ али никад успешан. Да су се Бугари споразумели с Грцима, па пошли на Турке без нас, били би бијени и једни и други.

То би исто можда било да смо пошли ми и Грци без Бугара. Ко зна шта би било да смо пошли сами ми и Бугари без Грка (Говорећи о нама, ја говорим увек и о Црној Гори). Ко зна, ја понављам и питам се, јер сад по свршетку рата и његових страха, можемо без опасности по дух поуздања код нас јавно признати: да је Турчин остао увек овај страшни, опаки, убојити Турчин који сабљама дели земље и главама их омеђава па било да наступа или оступа. Зато остаје као неумољиво тврђење да само и једино заједници својих снага и кооперацији својих војска Балканске Државе имају да захвале за своје успехе. Ниједна балканска држава не сме ићи до тврђења да би сама себи била довољна.

Уосталом, те своје недовољности били смо пред рат свесни сви. Та нас је свесност и удружила, на срећу. Удружујући се ми смо у савезу гледали најпоузданије средство сваки за своје циљеве. За наш савез није омаловажење кад кажемо да смо у њ ушли првенствено ради својих циљева, Бугари ради својих, Грци ради својих, јер смо те циљеве признали једни другима легитимно.

Саглашујући се једни с другима, ми смо се међусобно обавезали тако да свако право повлачи обавезу и свака испуњена

обавеза ствара право. Предвиђене су и постојале обвезним размере учешћа према размерама циљева и користи, тако да свако учешће буде накнађено одговарајућом добити, а свака добит да буде стечена сразмерним учешћем. У томе је одмах и санкција уговора: не може се полагати на право ако се није извршила дужност, нема учешћа у добити без учешћа у напору. Уговор је утврђивао солидарност по којој су губитци и жртве једнога у исти мах жртве свију и обратно.

Пре но што се ова начела почну примењивати, она су неоспорна и изгледају тако проста. На примени она дају суштину садање тешкоће измеђ нас и Бугарске, која је у експозеу г. председника тачно представљена. Ми смо се са Бугарима пре рата погодили и о средствима и о циљевима рата и после те погодбе, на своју руку, не можемо их мењати ни Бугарска ни ми. Г. председник нам је саопштио, да Бугарска у погледу средстава није радила по погодби: није послала колико треба војске на вардарско војиште и повукла је и оно што је била послала. По основним ставовима о односу учешћа у труду према учешћу у добити, Бугарска не може добити колико је уговорила чим није дала колико је уговорила.

Али Бугарска је и у погледу основног циља војне учинила битно одступање. Осим Македоније која је била заједнички циљ, она је у рату имала и један нов, само свој циљ: Тракију, за који од нас пре рата није ни тражила ни добила признања ни сарадње. Тек у току рата могло се јасно умотрити да је Србија остала да сама својим средствима осваја — заједнички циљ — Македонију, а Бугарска донекле сама, а после уз нашу помоћ иде за новим циљевима. 7. новембра 1912. год. после завршене борбе на Битољу, Македонија је била чиста од турске војске. Заједнички циљ је био постигнут без заједничког труда нашег и бугарског, само нашим трудом.

Остајући у Тракији, продирући у њу, Бугарска је могла увек тврдити да борбама у Тракији, покрива и олакшава победу у Македонији, али онога часа кад је Македонија постала слободном, а рат ипак продужен, такво се тврђење није дало одржати, постало је јасно да Бугарска иде за једним новим (само својим) циљем о коме у уговору није било ни помена ни погодбе. Због тог новог циља и у тренутку кад је опазила да јој се он може измаћи, Бугарска је затражила од нас неуговорену помоћ, и ми је дали, братски и несребнично дали. И Тракија је Бугарска. Због војне у Тракији, ми смо остали мобил-

лисани pet месеци више и izgubili у људима и новцу више но за време првог прекида битке.

И после свега шта? Од нас се тражи да Бугарској уступимо Македонију коју смо сами освојили, те да њој, противно уговору, припадне добит и ако није дала улог, и да не добијемо ништа за Тракију и у Тракији, и ако смо дали улог! Неправеднијег и неправилнијег захтева нема. Бугарска да жње и где није сејала, а ми да не жњемо и где смо сејали! Македонију освојили смо само ми, па да дамо део Бугарима. Тракију освојили заједнички, па да не добијемо део ни накнаду за њ! Ми смо с Бугарском уговорили правду: да се у Македонији бијемо и ми и они, да је заједнички освојимо па поделимо. Сад се тражи неправда да се ми бијемо сами, па да на наше освојење дође други!

Ми се морамо из два душе бунити на прекор да не поштујемо једну свечану погодбу. Ми га нарочито морамо сузбити кад долази из Бугарске која је према нама једнострано напустила једну обвезу у најтежем часу, у часу кад је турска војска била у наступању уз Вардар. И до овог тренутка нико од нас није ни знао, а камо ли Бугарској чинио јаван и увредљив прекор за неиспуњење једне тако капиталне дужности у једном одсудном моменту. Ми смо брзке и ризикуюћи све, примили на груди своје војске терет који је срачунаван за двоје груди.

Да нам је Бугарска поверила своје намере о Тракији ми би смо јој се на помоћ обвезали, као што смо је и без обвезе помогли, само би за већи напор уговорили већу добит.

... С наше стране се и данас нова и правична подела области тражи не као казна Бугарске за неиспуњење једне обвезе, него као скромна, најмања накнада нама за дужности извршене место ње у Македонији и за помоћ учињену јој у Тракији.

Наша дужност није била да идемо на Једрене, а ми смо ишли. Бугарска је дужна била бранити наше јадранско приморје, а она га није бранила!

Свршивши прва своје операције, Србија је постала једна велика резерва Балканског Савеза. Упитајмо се и ми овде и они у Софији: какав би резултат донео балкански рат, кад би се и како свршио, да смо и ми били везани за какву Чаталуу, и да нико ником није могао помоћи, нико никогa окрепити ни појачати војском и оружјем?

Ми смо изашли из Албаније коју смо освојили, опет својом снагом, не ангажујући савезнике. Одбијени смо од мора које је

за нас важније но за Бугаре Једрене. Отишли смо и са Једрена, које смо помогли освојити. Сад нас желе да врате и из Пелатоније! Ми посејали гробље у Албанији па натраг, у Македонији па опет натраг! Са мора натраг, по захтеву Аустрије; из Једрена и Македоније натраг, по жељи Бугарске! Ми жртве без награде, Бугарска награде без жртава!!

Бугарима пада тешко одрећи се Охрида, Битоља и Велеса. То верујемо и разумемо. То су места њихове врло активне развијене пропаганде дела и речи последњих тридесет година.

Њима је тешко, а нама?! Бугара има с десне стране Вардара. Добро. А Срба, тако исто и најмање толико исто. Али у том је крају колевка и престо Краљевина Марка, легендарне личности целог српског племена од 12,000,000 душа. Што је за Русе Муромцев, за Французе Бајард, за нас је Марко кога народ пева 500 година, чију легенду подмлађује и модернише и модерна поезија, који је инспирисао на 1000 километара далеко од Прилина рођеног, нашег уметника Мештровића. Кома је лакши прелом у души, једном читавом народу или неколицини породица! Бугарима тешко оставити кости неколико професионалних четника, а нама лако кости читаве једне војске, хиљаде и хиљаде лешева младих синова наше мале земље, који нису четовали за плату, но положили своје дивне главе са крст часни и слободу златну своје браће! Кад се рат сврши, кад тачно побројимо жртве и израчунамо губитке, кад се победеже промрзли у Црној Реци, осакаћени и онеспособљени, кад се попишу опустеле куће, кад писне сирочад, кад се јаве удовице, кад пуста брада очеви и закукају јадне мајке, ми ћемо, тек по налицју рата, позвати његово право коштање. Упоређивати после тога жртве наше и бугарске, улог наш и њихов на десној страни Вардара, права је безбожност. Они су просипали брошуре, ми крв, а тим је артиклима разна цена!

На десној страни Вардара има Бугара, али на левој има Срба. И шта? Под Бугарима може бити Срба, може бити милион Турака, без мало по милиона Грка, Помака и Куцовалаха, али се сви Бугари имају сабрати под бугарски државни кров на супрот географским, историјским и саобраћајним нужностима! По тако искључивом схватању савеза, као да су његова три члана за то да четвртом дају концесије, а примају у накнаду прекоре!

Ја не мислим да је таква искључивост узела толико маха у Бугарској[колико то изгледа. Бугарска је имала да прави избор између десне обале Вардара и Тракије, и изабрала је Тракију.

Тај је избор учинила онога часа кад јој је стављено на знање, да ће за неуказану нам а неуговорену помоћ на Вардарском Бојишту и Јадранском Мору и за неуговорену а указану јој помоћ у Тракији, имати да да накнаду. Јер да је више ценила неколико хиљада километара земљишта с наше стране Вардара но неколико десетина хиљада у Маричкој долини и дуж Белога Мора, она би послала дужну помоћ, а не би још тражила недужну. Избор је добар и достојан једне трезвене владе. Оно, што је добила у Тракији стоји према ономе што би добила у Пелагонији, као 5:1, јер Пелагонија има преко 604 м. надморске висине, а трачке плодне низије, које дају и пиривач и памук и маслину и смокву и дуван и винову лозу — немају ни сто метара, и јер се из Пелагоније ваља потрудити до мора, а Тракија лежи на самом мору.

На десну обалу Вардара Бугарску је уговор овлашћивао. Она ју је могла имати да је хтела. Уговор је утврђивао међусобну зависност дужности и права. Одривањем дужности у долини Вардара они су се одрекли права на њу. Пресецање те долине ми смо могли Бугарима допустити јер смо себи, уговором с њима, спремали други излаз на друго море, Јадранско. Одбијени од тог излаза аустријским претњама и бугарском пасивношћу, ми морамо себи обезбедити други. И та потреба обезбеђења комуникације с морем, наша је животна потреба. Тај се израз у последње време злоупотребује те га је ризично узимати, али ако је икад употребљен тамо где му је право место, то је сада код нас. За Бугаре прелазак вардарске долине на запад значи просто стицање земље и задовољавање амбиција, за нас притежање те долине значи слободан душник. Бугарска је поред једне црноморске обале добила и другу, Јекејску, а тежила је да има и трећу у Мраморном Мору! Значај који је она, поред једног мора, придавала изласку и на друго, оправдан је. Али он је бар толико исто оправдан и кад је реч о Србији која нема ни једнога метра морске обале.

Ми смо ствар својих савезника Бугара, у Тракији, подржали као своју. Учинили смо нешто што је ретко у животу појединаца а јединствено у животу народа, и стекли права на пријатељску оцену наших захтева. Снага савеза не сме се једнострано експлоатисати. Баш зато што он и не треба да буде пролазна комбинација, ваља избегавати да му се објективни услови трајности одузму на тај начин што ће га једни до краја, несразмерно и једнострано искористити те престати да се њиме даље интересују, јер се лимун баца кад се исцеди. Задржавајући за се долину Вардара, као природно продужење моравске до-

лине, ми чинимо оно што морамо. Бугари и без тога добијају несразмерно боље. Они имају надмоћ и зато нека не траже свемоћ.

У име демократске странке рекло се у бугарском народном Собрању да ће Бугарска бити последња која ће зажалити за савезом, ако овај не буде одржан. Демократија у Србији, напротив, биће прва која ће зажалити ако се он не одржи. Зажалити али морати и прежалити, јер се средства морају жртвовати циљу јер је Србија живела и пре Бугарске и пре Савеза са њом, па ће живети и даље, у уверењу: да је све учинила за његово одржање и у готовости да га увек прихвати. Предлажем овакав, прелаз за дневни ред:

„Народна Скупштина прима к знању експозе г. председника владе у очекивању да оно што је у том експозеу обележено као животни интерес Србије, не сме ни у ком случају бити жртвовано ма каквим другим обзирима“.

Говор г. Драшковића примљен је са бурним одобравањем и на галеријама и у посланичким клупама, и за министарским столом и г. Никола Пашић је изјавио, у име владе, да усваја прелаз на дневни ред који предлаже г. Драшковић.

Из нашег излагања и из ових последњих говора, види се, да је Србија задужила браћу Бугаре услугом коју никад, ничим, у довољној мери, ни вратати ни платити не могу. Они су дошли до државе туђом крвљу; до Једрена српском, а до Тракије српском и грчком помоћи. Молећи за нашу помоћ у доба кад су били дужни послати нам своју, они су војсци, кад је ова опасала Једрене, говорили у духу речи цара Давида:

„Раскојајте га, раскојајте га до шемела!“ (Псалм 137.)

И наша, српска војска, удружена с бугарском, освојила је Једрене јуришем, оставивши га, цело — целцато, за Бугарску.

Док то није било свршено, Бугари су још имали, бар јавно, и нешто лепих речи за Србе. Ако их и нису

грлили као праву браћу, бар су говорили као и за Турке, кад су им требали: „Ој, Турчине, за невољу куме!...“ Кад су дошли до Једрена и Тракије, одмах су почели бесомучно нападати и Србе и Грке: што Бугарима не уступе одмах и све оно што су српска и грчка војска освојиле! На местима су, шта више, изазивали и кржаве борбе! Пљунули су на све и заборавили да: „Ко неће брата за брата, тај ће туђина за господара“. Не само да се мисле потући са Србима и Грцима и раскинути Балкански Савез, најзначајнију политичку творевину неколика века, већ окренути леђа и Русији и целој групи сила која је с наклоношћу и дивљењем пратила наш ослободилачки рат! Њих није од цабалугџијских навика могао одвићи ни Константинов; није могла Русија; није ни Србија својим неизмерним услугама! Они остају онаки какви су увек били, и унеће и у ново политичко легло, у које се мисле уселити, као позната рода из басне, исте особине којима су и раније гнездо убрљали. Тим ружним навикама, које се у животу зову вероломство, Бугари неће задобити веру новог друштва. Ако то црно-жута тица још буде и трпела, поносни орао Германства који се „више воли с јунаком побити, него ли се с рђом целивати“, неће много полагати на тај савезнички врбов клин.

Европа им неће бити наклоњена и нико у поштену свету. Турке ће несумњиво имати као своје душмане. Румуни су, и после Силистрије, незадовољни њиховим држањем. С Грцима се већ туку по граници. Од прокапљивања до кише, од пограничних чарки до рата, није далеко. Нас Србе руже, изазивају и прете. Добивши излазак и на Јејејско море, дошли су у срећну прилику да се могу завадити и са целим светом!

И после свега овога, нека се бугарска браћа ни мало не чуде, што се, за сад још јавно неиспољена

општа мржња противу њих може брзо и јавно исказати. Нека их ништа не изненади, ако нова њихова политика дражења и обмањивања изазове, на један пут, општи узвик целога културнога света, опет у духу речи цара Давида:

„Кћери Вавилонска, крвице, благо ономе ко ти илаши за дело које си нама учинила!“

„Благо ономе који узме и разбије децу своју о камен!“

(Псалм 137, с и с.)